

HİTİT İLAHİYAT DERGİSİ

Hitit Theology Journal

e-ISSN: 2757-6949

Cilt | Volume 24 • Sayı | Number 2

Aralık | December 2025

İslâm Hukukunda Günah ve Suç Ayırımının İmkânı Üzerine

On the Possibility of Distinguishing Between Sin and Crime in Islamic Law

Talip TÜRÇAN

Prof. Dr. | Prof. Dr.

Necmettin Erbakan Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Özel Hukuk Bölümü, İslam Hukuku

Necmettin Erbakan University, Faculty of Law, Department of Private Law, Islamic Law

Konya | Türkiye

talipturcan@hotmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-7621-406X>

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü | Article Type: Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş Tarihi | Received: 13.07.2025

Kabul Tarihi | Accepted: 10.11.2025

Yayın Tarihi | Published: 30.12.2025

Atıf | Cite As

Türçan, Talip. "İslâm Hukukunda Günah ve Suç Ayırımının İmkânı Üzerine". *Hitit İlahiyat Dergisi* 24/2 (2025), 776-804.
<https://doi.org/10.14395/hid.1741553>

Değerlendirme: Bu makalenin ön incelemesi iki iç hakem (editörler-yayın kurulu üyeleri) içerik incelemesi ise iki dış hakem tarafından çift taraflı kör hakemlik modeliyle incelendi.

Benzerlik taraması yapılarak (Turnitin) intihal içermediği teyit edildi.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Yapay Zekâ Etik Beyanı: Yazar bu makalenin hazırlanma sürecinin hiçbir aşamasında yapay zekâdan faydalanılmadığını; bu konuda tüm sorumluluğun kendisine (kendilerine) ait olduğunu beyan etmektedir.

Etik Bildirim: ilafdergi@hitit.edu.tr | dergipark.org.tr/tr/pub/hid/policy

Çıkar Çatışması: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Finansman: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Telif Hakkı & Lisans: Yazar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptir ve çalışması CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Review: Single anonymized - Two internal (Editorial board members) and Double anonymized - Two external double-blind peer review.

It was confirmed that it did not contain plagiarism by similarity scanning (Turnitin).

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation of this study and that all studies used are stated in the bibliography.

Artificial Intelligence Ethical Statement: The author declares that artificial intelligence was not utilized at any stage of the preparation process of this article and accepts full responsibility in this regard

Complaints: ilafdergi@hitit.edu.tr | dergipark.org.tr/en/pub/hid/policy

Conflicts of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author acknowledges that they received no external funding to support this research.

Copyright & License: Author publishing with the journal retains the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.

On the Possibility of Distinguishing Between Sin and Crime in Islamic Law

Abstract

Sin and crime are concepts that are difficult, if not impossible, to define in essence. The difficulty arises because any definition of sin and crime constitutes an evaluation of human behavior; both may concern the same behavior and share the element of being contrary to the norm. Since evaluation inherently involves subjectivity and variability, it is impossible to establish a fixed, content-based definition of sin or crime; they can be defined only by their contingent characteristics. This study examines the possibility of distinguishing between sin and crime in Islamic law at the theoretical and practical levels. Even under a fully secular normative order, the challenges noted above persist; they apply a fortiori to the Islamic legal system, whose essential character is *shar'iyya*. Therefore, within the general theory of Islamic law, one can only seek a possible distinction between sin and crime.

Until the end of the Middle Ages, the normative structure governing interpersonal relationships was holistic and religious in nature. The distinction between sin and crime emerged gradually, parallel to the differentiation of normative fields into religion, law, morality, etiquette, and custom in the early modern period. In pre-early modern societies, violations of norms were considered disrespectful to the divine, transcendent or sacred; neither in theory nor in practice was crime perceived as separate from sin, consistent with the perception of these societies attributing the entire normative structure to the divine. As perceptions of the normative will and authority shifted from the religious to the human-centered, the sphere of religious normativity narrowed and a concept of crime distinct from sin evolved, linked to violations of the emerging secular normative field. With the partial exception of Roman law, the distinction became evident in European legal thought only in the 18th century.

Despite all its shortcomings, defining sin as a violation of religious norms and crime as a violation of penal norms, as a criterion reached at the end of a gradual conceptual evolution process, could serve as a basis for scientific examination. The dual nature of the *shar'iyya* character of Islamic law and the derivability from classical doctrine of a concept of crime compatible with 'violation of a norm to which a criminal sanction is attached, support this analytical approach.

Although classical Islamic legal doctrine clearly posits a relationship (*nisba*) between sin and crime, the nature of that relationship can be determined only through comprehensive analysis. Read as a whole, the doctrine shows that punishments may be imposed for behaviors not deemed sins yet treated as crimes; for example, rebellion, criminal norm violations by discerning minors, and breaches of regulations protecting public interest and/or public order. Conversely, there are behaviors that are not considered crimes and are not subject to penal sanctions, even though they constitute a sin; e.g., backbiting, hypocrisy, lying, and tale-bearing, which are classed among major sins. Likewise, delaying repayment of a debt or attempting suicide are treated as sins without being defined as crimes. The distinction also appears at the level of applying legal norms: just as an act may be a sin without violating a penal norm and thus not be a crime, another act may violate a penal norm and be a crime without entailing afterlife liability. This stems from the fact that the *shar'iyya* character of Islamic law manifests itself in two different types, *qaḍāʾ* and *diyānī*, each legitimate within its own conditions.

The study concludes that, the relation between sin and crime in Islamic law is one of partial intersection rather than proper inclusion, equality, or disjointness. This means that while many behaviors may qualify as both, not every sin is a crime, and not every crime is a sin. Finally, the study highlights the problems that could arise when every sin is treated as a crime or every crime as a sin, and argues that Islamic law's nature makes it possible to distinguish sin and crime to a certain extent and an objective criterion should be developed.

Keywords: Islamic Law, Sin, Crime, Sanction, *Shar'iyya*.

İslâm Hukukunda Günah ve Suç Ayırımının İmkânı Üzerine

Öz

Günah ve suç, mahiyetleri esas alınarak tanımlanmaları imkânsıza yakın güçlük barındıran kavramlardır. Tanımlama güçlüğü, günah ve suç nitelendirmelerinden her birinin beşerî davranışlara dönük birer değerlendirme teşkil etmelerinin yanında, aynı davranış konu edinebilmelerinden ve norma aykırılık unsurunu da ortak biçimde taşımalarından kaynaklanmaktadır. Değerlendirme, öznellik ve değişkenlik barındırdığı için, mahiyetten hareketle sâbit içerikli bir günah ya da suç tanımı yapılamamaktadır. Günah ve suç, ancak ilintisel nitelikler üzerinden tanımlanabilmektedir. Bu çalışma İslâm hukukunda günah ve suç ayırımının teorî ve uygulama düzeylerinde imkânını ele almaktadır. Tam anlamında seküler bir normatif yapı varsayıldığında bile, belirtilen gerekçelerden ötürü, günah ve suç kavramlarını birbirinden kesin sınırlarıyla ayırmanın güçlüğü, asıl karakteri şer'îlik olan İslâm hukuk düzeni bakımından öncelikle geçerlidir. Bu itibarla İslâm hukukunun genel teorisi bakımından günah ve suç kavramları arasında ancak bir ayırım imkânı aranabilir.

Orta Çağ'ın sonlarına kadar kişiler arası ilişkileri düzenleyen normatif yapı bütünlüklü ve dinî karakterli idi. Günah ve suç ayrımı da, erken modern dönemin başlarından itibaren normatif yapının din, hukuk, ahlâk, görgü ve örf-âdet biçiminde farklı alanlara tasnif edilmesiyle eş zamanlı ve tederîcî bir sürecin neticesinde gerçekleşmiştir. Erken modern öncesi toplumlarda normların ihlâli tanrısal/aşkın/kutsal olana saygısızlık kabul edilmekteydi. Ne teoride ne de uygulamada suç, günahtan ayrı bir kavram olarak algılanıyordu. Esasen bu, söz konusu toplumların normatif yapıyı bütünüyle tanrısal olana nispet eden algı biçimleriyle de uyumludur. Süreç içinde norm koyucu irade ve onun otoritesine ilişkin algılarda dinî olandan beşerî olana doğru gerçekleşen değişim, normatif alanın ilki aleyhine daralmasına ve oluşan seküler normatif alanın ihlâlüne bağlanan, günahtan ayrı bir suç kavramının evrimine yol açmıştır. Roma hukuku istisna edilirse, günah ve suç ayrımının Avrupa hukuk düşüncesinde ancak 18. yüzyılda belirgin hâle geldiği görülmektedir.

Bütün açmazlarına rağmen günah ve suç ayrımında, tederîcî kavramsal evrim sürecinin sonunda ulaşılan bir ölçüt olarak günahı, dine ait normları ve suçu da ceza normlarını ihlâl eden davranış olarak tanımlamak, bilimsel inceleme için bir zemin teşkil edebilecek niteliktedir. İslâm hukukunun şer'îlik karakterinin ikili yapısı ve klasik doktrinden 'ceza yaptırımı ile desteklenmiş bir normun ihlâl edilmesi' biçimindeki tanımla uyumlu bir suç kavramının elde edilebilir olması, belirtilen tespiti desteklemektedir.

İslâm hukukunun klasik doktrininde günah ve suç kavramları arasında doğrudan bir ilişki (nisbet) kurulduğu açık olmakla birlikte, ilişkinin türü ancak kapsamlı bir analizle belirlenebilmektedir. Klasik doktrin bir bütün olarak incelendiğinde İslâm hukukunda günah niteliğinde olmayan davranışlara ceza yaptırımı bağlandığı ve onların suç sayıldığı görülmektedir. Mesela işleyen kimseler bakımından günah sayılmadığı ve uhrevî yaptırıma tâbi tutulmadığı hâlde bağy (isyan), mümeyyiz küçüklerin ceza normlarını ihlâl eden fiilleri ile kamu yararını ve/veya kamu düzenini ilgilendiren düzenlemelerin ihlâli suç olarak öngörülmektedir. Diğer taraftan günah teşkil ettiği hâlde suç sayılmayan ve ceza yaptırımı bağlanmayan davranışlar da bulunmaktadır. Dedikodu, gösteriş, yalan, kovculuk gibi davranışlara, bunlar büyük günahlar arasında sayılmalarına rağmen, ceza yaptırımı bağlanmamaktadır. Yine borcu geciktirerek ödeme ya da intihara teşebbüs etme gibi davranışlar günah oldukları hâlde suç olarak tanımlanmamaktadır. Ayrıca hukuk normlarının uygulanması düzeyinde de günah ve suç ayrımı ortaya çıkmaktadır. Bir davranış ceza normuna aykırı düşmediği ve suç oluşturmadığı hâlde günah teşkil edebileceği gibi, başka bir davranış da ceza normunu ihlâl ettiği ve suç oluşturduğu hâlde uhrevî sorumluluğa yol açmayabilir. Bu, İslâm hukukunun şer'îlik karakterinin iki farklı geçerlilik (kazâî ve diyânî) türünde tezahür etmesinden ve her ikisinin de kendi koşullarında meşru kabul edilmesinden kaynaklanmaktadır.

Çalışmada İslâm hukukunda günah ve suç kavramları arasında tam girişimlilik, eşitlik ya da ayrıklık değil, *eksik girişimlilik* bulunduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu, birçok davranış açısından günah ve suç kavramları örtüşse bile, her bir günahın suç ya da her bir suçun günah olmadığı anlamına gelmektedir. Ayrıca çalışmanın sonunda her günahın suç ya da her suçun günah sayılmasının doğuracağı sorunlara dikkat çekilmiş, İslâm hukukunun doğası gereği günah ve suç ayrımını belli ölçüde mümkün kıldığı ve bu hususta nesnel bir ölçütün geliştirilmesi gerektiği vurgulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: İslâm Hukuku, Günah, Suç, Yaptırım, Şer'îlik.

Giriş

Günah ve suç, beşerî davranışlara dönük, kavramsal açıdan iç içe geçmiş, mahiyetleri esas alınarak tanımlanmaları imkânsıza yakın güçlük barındıran değerlendirmeler olarak karşımıza çıkmaktadır. Günah ve suç kavramlarının tanımlanmasındaki güçlük, isnadî olmaları yanında, içerik açısından aynı davranışta birleşebilmelerinden ve mutlak/soyut düzeyde norma aykırılık unsurunu ortak biçimde taşımalarından da kaynaklanmaktadır. Bir davranışın kendisi olgusal olsa bile, isnad edilen günah ya da suç niteliği değerseldir. Değersel olan, öznel olup, kişilerin ve toplumların ölçüt niteliğindeki kabullerine göre farklılık gösterdiği gibi, değişime de açıktır. Öznellik ve değişime açıklık sebebiyle, sâbit içerikli bir günah ya da suç tanımı yapma imkânı bulunmamaktadır. Günah ve suç aynı davranış özelinde de içeriksel açıdan birleşebilmekte ve rekâbet edebilmektedir. Benzer şekilde günah ve suç kavramları arasında ortak olan mutlak düzeyde norma aykırılık unsuru da onların mahiyetleri bakımından ayırt edilmelerine imkân vermemekte, yalnızca ilintisel niteliklere dayalı tanımlarla yetinmemize bizi mecbur bırakmaktadır.

Elinizdeki çalışma İslâm hukukunda günah ve suç arasında kavramsal düzlemde bir ayrım imkânını açıklığa kavuşturmayı amaçlamaktadır. Çok büyük ölçüde modern bir niteleme olmakla birlikte, kelimenin tam anlamında seküler bir normatif düzen varsayılsa bile, yukarıda

belirttiğimiz gerekçelerden ötürü günah ve suç kavramları arasında mutlak bir ayrım imkânının olmadığını, ancak ilintisel nitelikler düzeyinde ve içeriksel bakımdan da kısmî bir ayırmadan söz edilebileceğini peşin olarak kabul etmemiz gerekir. İncelediğimiz normatif yapı İslâm hukuku olduğunda ise, onun şer’îlik karakteri gereği yaptığımız tespit öncelikli olarak geçerli olacaktır. İslâm hukukunun şer’îliği, kişilerin norma aykırı davranışlarına bağlı olarak ikili bir sorumluluk ve yaptırım düzenini doğurmaktadır. Çalışmamız, İslâm hukukunun belirtilen ikili düzeni içindeki norma aykırılık türleri olan günah ve suç arasındaki ilişkiyi analiz etmek suretiyle bir ayrım imkânının olup olmadığını ortaya koymayı amaçlamaktadır. Çalışma, hukukun genel teorisi alanına ait yaklaşım tarzının tikel sorunlara uygulanmasına dönük bir örneklemesi niteliğinde kabul edilebilir. Esasen İslâm hukukunda günah ve suç ayrımını konu edinen müstakil bir bilimsel araştırmaya da rastlanılmamıştır.¹ Müstakil bir çalışma bulunmadığı gibi, günah ve suç ayrımına İslâm ceza hukukunu konu edinen eserlerde de yerleşik bir tutum olarak çoğunlukla değinilmediği görülmektedir. Ayrıca çalışma başlığının *suç ve günah ayrımı* değil, tarihsel süreç gözetilerek, *günah ve suç ayrımı* biçiminde kurgulanmasının daha uygun olacağı düşünülmüştür. İşaret edilmesi gereken bir diğer husus, çalışmada maddî ceza hukukunun bir terimi olarak fiil yerine davranış tabirinin kullanılmış olmasıdır. Her bir geçtiği yerde, ki çok sık kullanılmaktadır, günah ve suç açısından ayrı tabirler kullanmanın güçlüğü ve aslında zorunlu da olmaması nedeniyle belirtilen tercih yapılmıştır. Suç ve ceza bağlamında davranış, fiil olarak anlaşılmalıdır.

1. Günah ve Suç İlişkisinin Tarihsel Süreci: Kavramsal Evrim

Kişiler arası ilişkileri düzenleyen normatif yapının din, hukuk, ahlâk, örf-âdet ve görgü kuralları biçiminde tasnif edilmesine dönük çaba, ki mutlak bir tasnif imkânının bulunmadığı akılda tutulmalıdır, tadrîcî olarak, fakat çok büyük ölçüde Orta Çağ’ın sonlarından itibaren açığa çıkmış bir eğilimin sonucudur. Modern dönem² öncesi toplumlarda normatif alan, genel olarak,³ dinî karakterli ve bütünlüklü bir yapı olarak kavranıyordu. Örf-e dönüşmüş davranış formlarına bağlılık da, salt toplumsal yaptırımın ötesinde, bir kutsallık algısına dayalıydı.⁴ Bize ulaşan ilk yazılı kanunlardan da anlıyoruz ki,⁵ modern döneme kadar kanun yapıcılar yetkinin kaynağını dinî

¹ Dzhamali Tofikovich Kuliev tarafından, “Преступление согласно исламскому праву: понятие, соотношение с грехом и классификация”, *Исламоведение* 12/3 (2021), 89-101 [“Crime under Islamic Law: Definition, Relation with Sins, and Classification”, *Islamovedenie* 12/3 (2021), 89-101] başlıklı bir makale kaleme alınmış olmakla birlikte, İslâm hukukunun klasik kaynaklarına başvurulmaması yanında, yazı, şeriatın hukukî düzenlemeler içermediği gerekçesiyle, onda suçlardan değil, yalnızca günahlardan bahsedilebileceği, İslâm hukukunda suç denildiğinde yalnızca içeriksel olarak belli bir devletin mevzuatına yansımış olması hâlinde şeriat hükümlerinin ihlâlinin anlaşılması gerektiği, suç alanının yalnızca devletsel/laik/seküler nitelikli olduğu, Kur’ân ve Sünnet’in sırf dinî normlar içerdiği ve hukukla bir ilgisinin bulunmadığı, dinî normların insan davranışlarını suç hâline dönüştüremeyeceği gibi bilimsel kanıtları bulunmayan çok sorunlu kabullere dayanmaktadır.

² Modern dönem tabiriyle, günah ve suç ayrımına ilişkin süreç nispeten gecikmiş olmakla birlikte, erken modern dönemi de içerecek biçimde 16. yüzyılın başlangıcından bu yana geçen tarihsel süreci kastediyoruz.

³ Roma hukuku zaman bakımından bu tespitin kısmen bir istisnası olarak karşımıza çıkmaktadır. Roma hukuku, gelişiminin ilk dönemlerinde, dinî nitelikli bir normatif yapı olmakla birlikte, tanrıların gözünde meşru olan davranışları düzenleyen kurallar (fas: lex divina/dinî hukuk) ile beşerî irade kaynaklı hukuk kurallarını (ius: lex humana/beşerî hukuk) erken sayılabilecek bir aşamada birbirinden tefrik etmiş görülmektedir; bk. Salvatore Di Marzo, *Roma Hukuku*, çev. Ziya Umur (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1959), 4-5; Özcan Karadeniz-Çelebican, *Roma Hukuku* (Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1986), 58; Cristina Pop, “From Fas to Ius and Their Role in Traditio Iuris Romani”, *Ius Romanum* 2/2020, 349-350.

Tanrılarca yasaklanmış davranışlar nefas terimiyle belirtiliyordu. Fas ve nefas terimlerinin anlamları hakkında bk. Jacques-Henri Michel, *Le Vocabulaire Latin des Institutions Romaines* (Bruxelles: Les Cahiers du CeDoP, 2001), 40, 76.

⁴ Bk. Fustel de Coulanges, *The Ancient City: A Study of the Religion, Laws, and Institutions of Greece and Rome*, çev. Willard Small (London: Simpkin, Marshall, Hamilton Kent and Co. Ltd, 1916), 12, 248 vd.; Sadri Maksudi Arsal, *Hukukun Umumi Esasları (Hukukun Pozitif Felsefesi)*, (Ankara: Ankara Hukuk Fakültesi Neşriyatı, 1937), 1/42; Orhan Münir Çağıl, *Umumi Metodoloji Çerçevesi İçinde Hukuk Metodolojisi Dersleri* (İstanbul: Kenan Matbaası, 1949), 82-84; Hans Kelsen, “The Law as a Specific Social Technique”, *What is Justice? Justice, Law, and Politics in The Mirror of Science* (Los Angeles: University of California Press, 1960), 239.

⁵ Elimizdeki kimi Sümer (Urukagina Reformları, Ur-Nammu Kanunları), Sami (Lipit-İstar, Hammurabi Kanunları) ve Hindu kanunlarında tanrısal iradenin meşruiyet kaynağı olarak açıkça belirtildiği görülmekte, hatta kanunların bizzat tanrısal irade

(tanrısal/aşkın/kutsal) olan dışında kendilerine ya da başka bir beşerî iradeye nispet etmeyi tasavvur dahi etmemişlerdir.⁶ Dinîlik, bugünkü algımızdan farklı olarak, bireysel ve toplumsal yaşamın tamamını kuşattığı için,⁷ davranış ve ilişkileri düzenleyen normlar arasında bir tasnif yapıldığında da, bu, dinî olan ve dinî olmayan değil, tasnifteki her kategori, dinî olanın koşullara göre farklı bir tezahürü olarak kabul edilmekteydi. Nitekim İslâm hukukunda yasama düzeyinde özellikle ibâha/cevâz alanında kamu yararını sağlamak ve/veya kamu düzenini gerçekleştirmek amacıyla öngörülen normlar⁸ yanında, uygulamada toplumsal yaşamın doğasından ve hukuk normlarının biçimsel yapısından kaynaklanan sebeplerle aynı davranış özelinde farklılaşan kazâî ve diyânî nitelikli normların⁹ varlığı dinî/şer'î olan ve dinî/şer'î olmayan ayrımının ölçüt olarak alınmadığını göstermektedir. Aksine ayırım, dinî/şer'î olanın dünyevî ve uhrevî bakımdan farklı değerlendirmelere imkân vermesiyle ilgilidir.¹⁰ Zira tanımı gereği bir normun İslâm hukukundan bir parça sayılması, onun şer'î olmasına, yani doğrudan ya da dolaylı olarak ilahî iradeye dayandırılmış olmasına bağlıdır.¹¹ Geldiğimiz aşamada normatif yapının din, hukuk, ahlâk, örf-âdet ve görgü kuralları biçiminde tasnif edilmesi, gerçekte, insanlığın genel düşünce tarihindeki evriminden bağımsız değildir. Norm koyucu iradeye ve onun otoritesine ilişkin algıların, dinî (tanrısal/aşkın/kutsal) olandan beşerî olana doğru değiştiği süreç, normatif alanın ilki aleyhine daralmasına yol açmıştır. Nihayet başlangıçta bütün normatif alanın meşruiyetini kendinden aldığı din, en azından teorik düzlemde, toplumsal ilişkilerin pek azını düzenleme hakkını elinde tutar hâle gelmiştir. Dinî olandan beşerî olana doğru değişen sürece paralel olarak gerçekleşen iki evrimsel süreçten daha söz etmek mümkündür. Onlardan biri din ve örf temelli kabilevî yapının hukuk temelli devlete dönüşmesi, diğeri de bireyin toplumdan -gittikçe artan-

tarafından konulduğu söylenmektedir. Benzer şekilde Hititler'de de kanunların kaynağı Güneş Tanrıçası idi; bk. *Manusmriti (The Laws of Manu)*, 1/1-2, 2/1, 7-10; Mevrure Tosun-Kadriye Yalvaç, *Sumer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2002), 24, 37-38, 60-61, 181-185; Belkis Dinçol, *Eski Önasya Toplumlarında Suç Kavramı ve Ceza* (İstanbul: Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, 2003), 5-11; Erdal Doğan, *Hitit Hukuku: Belleklerdeki "Kayıp"* (İstanbul: Güncel Yayınları, 2008), 79.

⁶ Bk. Mitchel P. Roth, *An Eye for an Eye: A Global History of Crime and Punishment* (London: Reaktion Books, 2014), 8, 46-47.

⁷ De Coulanges, *The Ancient City*, 249. Skolastiklerin, günah ve suç da dâhil olmak üzere, her insan eylemine ilahî düzende ve ilahî yasayla bağlantılı bir yer verdikleri hususunda ayrıca bk. Luis Fernando Hernández Arana, "Between Sin and Crime: The Contrasting Hermeneutics of J. Ogilvie's Trial and Execution, According to the Relatio Incarcerationis and A True Relation of the Proceedings Against John Ogilvie", *JEMS-Journal of Early Modern Studies* 10 (2021), 73.

⁸ *Münâkehât ve Müfârahât Karârname'si (1917 tarihli Hukûk-ı Âile Karârname'si) Esbâb-ı Mûcibe Lâyihası*'nda "Teaddüd-i zevcenin vâcibâtın olmayıp umûr-ı câzeden olmasına ve umûr-ı câzede veliyyu'l-emrin tasarrufa salâhiyyeti kâidesi müsellemtân bulunmasına binâen teaddüd-i zevcenin men edilmesi ve hiç olmazsa ilk zevcenin rızasının şart kılınması lüzümü vârid-i hâtır olmuş ise de şer'-i şerîfin teaddüd-i zevceye müsâadesi..." denilmiş olmakla birlikte, ibâha/cevâz alanındaki sınırlayıcı düzenlemeler hususunda klasik doktrinde görüş ayrılığının bulunduğu bilinmektedir. Mesela bk. Ebû Abdillâh Şemsuddîn Muhammed b. Muhammed b. Abdîrahmân el-Hattâb er-Ruaynî, *Mevâhibu'l-celîl fî şerhi Muhtasarı Halîl* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1412/1992), 6/279; Ebu'l-Abbâs Şihâbuddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed İbn Hacer el-Heytemî es-Sa'dî, *Tuhfetu'l-muhtâc fî şerhi'l-Minhâc* (Mısır: el-Mektebetu't-Ticâriyyetu'l-Kubrâ, 1357/1938), 3/71-72; Ebu'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Mukerrem es-Saîdî el-Adevî, *Hâşiyetu'l-Adevî alâ Kifâyetü't-tâlibi'r-rabbânî*, thk. Y. M. el-Bukâî (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1414/1994), 1/403; Süleymân b. Muhammed b. Umer el-Buceyrimî, *Tuhfetu'l-habîb alâ şerhi'l-Hatîb* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1415/1995), 2/238-239; Ebu's-Senâ Şihâbuddîn Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd el-Huseynî el-Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî fî tefsiri'l-kur'ânî'l-'azîm ve's-seb'î'l-mes'ânî*, tsh. A. Abdulbârî Atıyye (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415/1994), 3/64-65; İbâha/cevâz alanında sınırlayıcı düzenlemeler de, kabul edenler bakımından, şer'î nitelikli oldukları hâlde, tartışmalar dikkate alındığında hiç olmazsa bir kısmının belli koşullarda yalnızca dünyevî (zâhiren) sorumluluk doğurduğu açıktır.

⁹ Bu hususta geniş bilgi için bk. Talip Türçan, "İslâm Hukukunda İki Farklı Geçerlilik Alanı: Kazâî ve Diyânî Hüküm Ayrımı", *İslâmî Araştırmalar* 19/1 (2006), 159-167.

¹⁰ Bu itibarla günümüzde kimi araştırmacıların modernist bir eğilimle fıkıhın, doğrudan nassa dayalı olanlar dışında, beşerî kaynaklı normlardan oluştuğunu ileri sürmeleri, fıkıhın "şer'î amelî hükümleri bilmek" ya da "şer'î amelî hükümler bütünü" biçimindeki tanımıyla bağdaşmadığı gibi, hukuk düşüncesinin geçirdiği sosyolojik süreçle de uyumsuz olup, fıkıhı oluşturanların asla tasavvur etmedikleri, geriye dönük bir inşa çabasından başka bir şey değildir.

¹¹ İslâm'ın içinde şer'î olan ve şer'î olmayan biçiminde iki ayrı alanın bulunduğu, İslâm hukukunun da şer'î olanla sınırlı olmadığı yolundaki iddia (bk. Sherman A. Jackson, *The Islamic Secular* (Oxford: Oxford University Press, 2014)) birçok yönden eleştirilebilir olmakla birlikte, en azından şu söylenmelidir ki, şer'î nitelikli olmayan hiçbir normun tanımı gereği İslâm hukukuna dâhil sayılamayacak olması onun kuşatıcılığının temel göstergesidir. Bu hususta geniş bir değerlendirme için bk. Talip Türçan, "İslâm Hukuk Biliminde Şer'îlik Kavramı", *Arayışlar -İnsan Bilimleri Araştırmaları-* 3/5-6 (2001), 69-88.

bağımsızlaşma sürecidir.¹² Aslında modern dönem öncesi toplumlar bakımından bireysel ve toplumsal yaşam ayrımı da, özellikle günümüz hukuk düzenlerinin özel yaşamı korumaya dair düzenlemeleri göz önüne alındığında, ancak geriye dönük bir değerlendirmeye tasavvur edilebilir görünmektedir. O toplumlarda birey, toplumun bir parçası; fakat onun içinde erimiş, ayırt edilmesi güç bir parçasıdır.¹³ Bireyin kendine özgülenmiş bir yaşam alanı neredeyse bulunmamakta, normatif değerlendirmelerde davranışların bireysel ya da toplumsal oluşlarına göre ayrı bir tasnife yer verilmemektedir.

Erken modern dönemin başlangıcından itibaren yasama yetkisi bakımından tanrısal olandan beşerî olana doğru işleyen süreç, insanlığı, kutsala olan düşkünlüğünden, belki de ihtiyacından gerçekte tam anlamıyla kurtarmış değildir. Bodin'den başlayarak, tanrısal iradenin yerine mutlak norm koyucu olarak devlet iradesi ikâme edilmiştir. Devleti, kimileri salt devlet olduğu için, kimileri toplumun (millet) kişilik kazanmış hâli sayarak ve kimileri de parlamentoda temessül ettiğini kabul ederek yasama yetkisinin mutlak sahibi kılmıştır. Tanrısal irade norm kaynağı olarak reddedilmiş, devlet mutlak (bir tür tanrısal) yasama yetkisiyle donatılmıştır.¹⁴ Sonraki süreç ise insanlığın kendi eliyle tanrılaştırdığı devleti, nasıl sınırlayıp hukuk içine alabileceğine dair ortaya koyduğu ve henüz yeterince başaramadığı bir çabanın tarihinden ibarettir.

Modern dönem öncesi toplumlarda bütünlüklü normatif alanın dinî karakterli yapısının tezahürlerinden biri de günah ve suç ilişkisinde karşımıza çıkmaktadır. Belirtilen toplumlarda suç ve günah kavramları arasında, zaman içinde bir ayrışma tedricen gerçekleşmiş olsa bile, başlangıçta tam bir örtüşmeden bahsetmek mümkündür. Mesela Roma hukukunda ceza, özellikle de ölüm cezası anlamında kullanılan *supplicium* kelimesi dinî kökenli olup, başlangıçta günah sunusu, yani merhamet talebi içerikli dualarla sunulan kurban anlamındaydı. Çoğu zaman, bir suç işlendiğinde tanrıların öfkesini yatıştırmak için özel kurbanlar sunulur ve suçlu, bir kanun kaçağı olarak, tanrılar ve insanlar topluluğundan kovulurdu. Devlet tarafından verilen ölüm cezaları da kurbanların tanrılara sunulmasını andıran geleneklere göre infaz edilirdi.¹⁵ Anlaşıyor ki, Roma hukukunun ilk dönemlerinde suç dinî bir mesele olarak görülmekte; kutsala saygısızlık ve suç, esas itibarıyla farklı kategoriler olarak algılanmamaktaydı.¹⁶ Günah ve suç kavramları arasındaki ayrışmanın, Roma hukukunda erken bir dönemde gerçekleşmiş olmasına¹⁷ rağmen, Avrupa hukuk düşüncesinde tederici bir gelişmeyle¹⁸ ancak 18. yüzyılda belirgin hâle gelebildiği ifade edilmektedir.¹⁹ Hatta 18. yüzyılın sonlarında bile, İngiltere'deki çağdaş düşünce suçun ahlâksızlıktan pek de bir farkının bulunmadığı yolunda idi.²⁰ Benzer şekilde Portekizliler'in kendi adalet anlayışlarını aynen taşıdıkları Brezilya'da 1603-1803 yılları arasında hukuk ve din, suçlarla

¹² Çağıl, *Hukuk Metodolojisi Dersleri*, 82-83.

¹³ Avrupa toplumlarında bireyin değerinin artmasında ve ait sayıldığı topluluktan ayrı kişisel haklara sahip kılınmasında Tanrı'yla ilişkide aracıları reddeden protestanlığın yayılması etkili olmuştur; bk. Coşkun Üçok, "Alman Hukukunun Tarihi Gelişmesine Bir Bakış", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 7/1 (1950), 309-310.

¹⁴ Bk. Talip Türkan, *Devletin Egemenlik Unsuru ve Egemenlikten Kaynaklanan Yetkileri -İslâm ve Batı Hukuk Düşüncesi Bağlamında Bir İnceleme-* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001), 81-91.

¹⁵ Carl Ludwig von Bar, *A History Of Continental Criminal Law*, çev. Thomas S. Bell vd. (Boston: Little, Brown and Company, 1916), 6, 7-10. On İki Levha Kanunları'nda (VIII/9) ölüm cezasına mahkûm edilmiş suçlunun bereket tanrıçası Ceres'e kurban olarak sunulacağını öngören açık bir düzenleme bulunmaktadır; bk. Sema Sandalcı, *On İki Levha Yasaları* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1993), 54, 69.

¹⁶ H. F. Jolowicz-Barry Nicholas, *A Historical Introduction to the Study of Roman Law* (Cambridge: Cambridge University Press, 1972), 305.

¹⁷ Mesela vatana ihanet suçu özelinde bk. Jolowicz-Nicholas, *A Historical Introduction to the Study of Roman Law*, 305.

¹⁸ Hobbes'un her suçu günah sayan, fakat her günahı suç olarak görmeyen yaklaşımı kavramsal ayrışma sürecinin erken modern dönemdeki başlangıcına işaret edebilir. Çünkü Hobbes, yalnızca tanrısal olanın değil, egemen tarafından konulan yasaların ihlâlini (suç) de günah saymaktadır; bk. Thomas Hobbes, *Leviathan* (Oxford: The Clarendon Press, 1909), 224-225.

¹⁹ Cahit Can, *Toplumsal İnsanın Evrensel Doğası ve Cinsel Suçlar* (Ankara: Siyasal Kitabevi, 2012), 151-152, 372-373; Fahri Gökçen Taner, *Türk Ceza Hukukunda Cinsel Özgürlüğe Karşı Suçlar* (Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2017), 37.

²⁰ James A. Sharpe, *Crime in Early Modern England 1550-1750* (New York: Routledge, 2013), 7.

günahları ve ahlakî kusurları eş değer kılacak ölçüde ayrılmaz bir bütün olarak kabul edilmekteydi.²¹

Modern dönem öncesi toplumlarda tanrısallığın toplumsal olanı temsil ettiği bilinmektedir. Topluma karşı işlenen suçlar dinî karakterde olup, kutsalın ihlâl edilmesi olarak kavranmaktaydı. Özellikle Orta Çağ öncesinde bireylere karşı işlenen suçlar (adam öldürme, gasp, hırsızlık, hile vd.) ise neredeyse kabahatler olarak görülmekteydi.²² İslâm hukukunda belli suçlar Allah haklarını ihlâl eden suçlar olarak tasnif edilmiştir ki, her bir suç özelinde farklı görüşler bulunmakla birlikte, bunların ağırlıklı ve öncelikli olarak toplum yararına aykırı davranışları temsil ettiği düşünülmektedir.²³ Allah haklarını ihlâl eden suçların ibadetlerle aynı grup içinde tasnif edildiği hususu bu bağlamda vurgulanmalıdır. Adam öldürme ve müessir fiiller, belli ölçüde kamusal nitelik kazanmış olsalar bile, ağırlıklı ve öncelikli olarak kul haklarını ihlâl eden davranışlar olarak tasnif edilmeye devam etmiştir.²⁴ Modern dönemde devleti her suçun mağduru sayan görüş de topluma ait olan menfaatin (kamusal yarar) devlet tarafından temsil edildiği kabulüne dayanmaktadır. Şu hâlde toplumsal olanın temsiline ilişkin süreç tanrısallıktan devletselliğe doğru işlemiştir. Bu süreç, norm koyucu iradedeki süje değişimi ile de tamamen uyumlu ve esasen onun doğal bir sonucudur. Ayrıca burada suçları bütünüyle kamusal alana taşıyan merkezleşmiş katı devletsel süreç, özel suçlar alanının kamu suçları alanı lehine gittikçe daralmasına yol açmış olsa da, özel suçlar alanı hiçbir zaman tamamen ortadan kalkmamıştır.²⁵ Geline aşamada -özellikle mağdur ya da suçtan zarar görenin menfaatini üstün tutan görüş bakımından- şikayete bağlı suçlar tasnifinde, şahsî dava açabilme²⁶ ve kamu davasına katılma kurumlarında söz konusu ayırım etkisini sürdürmektedir. Gerçekçe insanlığın çok eskiden beri bildiği ve uyguladığı, Orta Çağ Avrupası'nda alanı daralan, 20. yüzyılda onarıcı adalet anlayışı temelinde ceza muhakemesi hukukuna yeniden dâhil edilen uzlaşma kurumu²⁷ ile mağdurun uğradığı zararın fâil tarafından tazmin edilmesini, öngörülmüş ceza üzerinde etkili sayan yaklaşım²⁸ da aynı bağlamda değerlendirilmelidir. Anglo-Sakson hukuk sisteminde iddia makamı ile şüpheli arasında suç ve ceza hususunda pazarlık ve anlaşma yapılabilir olması²⁹ da kaynağı itibarıyla devletin bireylerle aynı hukukî statüde kabul edilmesinin bir sonucudur.

²¹ Roth, *An Eye for an Eye*, 227.

²² Bk. Can, *Toplumsal İnsanın Evrensel Doğası ve Cinsel Suçlar*, 148-151. Mesela Roma ceza hukukunda *devlete karşı suçlar (kamu suçları)*-*özel suçlar (kişilere karşı suçlar)* ayrımı benimsenmişti. Özel suçları işleyenler önceleri bizzat mağdur ya da yakınları tarafından cezalandırılmakta idi. Daha sonraları ise bu suçların takibi mağdur ya da yakınlarının şikâyetine tâbi kılınmıştır; bk. Halide Gökçe Türkoğlu, *Roma Hukukunda Suç ve Ceza* (Ankara: Seçkin Yayınları, 2017), 40 vd.

²³ Allah hakkı tabiri, kamu yararını (en-nef'u'l-âmm) ilgilendiren ve herhangi bir kişiye özgü olmayan hakları belirtmek için kullanılmaktadır. Hakkın Allah'a nispet edilmesi, öneminin büyüklüğü ve yararının genelliği sebebiyledir; bk. Sa'duddîn Mes'ûd b. Umer et-Teftâzânî, *et-Telvîh ale't-Tavzîh li metni't- Tenkîh* (Mısır: Matbaatu M. Alî Sabîh ve Evlâdih, 1377/1957), 2/300; Ebû Abdillâh Şemsuddîn Muhammed b. Muhammed el-Halebi İbn Emîrî'l-Hâcc, *et-Taqrîr ve't-tahbîr* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1403/1983), 2/104.

²⁴ Bk. Ebû Bekr Alâuddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Ahmed es-Semerkandî, *Tuhfetu'l-fukahâ* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1414/1994), 3/195-196.

²⁵ Nevzat Toroslu, *Cürümlerin Tasnifi Bakımından Suçun Hukuki Konusu* (Ankara: Savaş Yayınevi, 2019), 45-46, dip. 2.

²⁶ Şahsî dava, mülga 1412 sayılı Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu (CMUK) madde 344'e göre, kanunda gösterilen hâllerde, suçtan zarar gören kişinin önce Cumhuriyet Müddeiumumisinin iştirakini tahrike hacet olmaksızın açabildiği ceza davasıdır. 5271 sayılı Ceza Muhakemesi Kanunu (CMK), her suçtan zarar görenin devlet olduğu yaklaşımdan hareketle şahsî dava kurumunu kaldırmıştır.

²⁷ Bk. Mustafa Aydın Aşık, *6763 ve 7188 sayılı Yasa Değişiklikleri ile Ceza Muhakemesi Hukukunda Uzlaştırma* (Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2020), 18-20.

²⁸ Mesela Türk Ceza Kanunu (TCK) md. 168, malvarlığına karşı suçlarda, işlediği suçtan ötürü fâilin pişmanlık duyması ve mağdurun zararını kendiliğinden gidermesi hâlinde öngörülmüş cezadan indirim yapılmasını düzenlemektedir. Mağdurun zararının tazmin edilmesi hususunda geniş bilgi için ayrıca bk. Veli Kafes, "Ceza Hukukunda Mağdurun Zararının Giderilmesi", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 60/1 (2011), 83-156.

²⁹ Geniş bilgi için bk. Yusuf Solmaz Balo-Ekrem Çetintürk, "Amerika Birleşik Devletleri Ceza Hukuku Uygulamasında Savcı-Sanık Pazarlığı ve Türkiye'de Uygulanabilirliği", *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 17/1-2 (2013), 1243-1292.

2. Günah ve Suç: Ayırımın Kavramsal Zemini

Günah ve suç, tanımlanmaları güç olan kavramlardandır. Günah ya da suç teşkil ettiği düşünülen davranışlar inanca, felsefî eğilime, toplumsal yapıya, çağa ve coğrafyaya göre değişiklik gösterebildiği için içerik ve kapsamdan hareketle her biri için ortak bir kavramsal tanıma ulaşmak mümkün değildir. Günah ya da suç teşkil eden davranışların, içerik ve kapsam değil, ancak ‘belli normlara aykırı olmak’ bakımından ortak bir mahiyete sahip oldukları söylenebilir. Dolayısıyla belli bir davranışın günah ya da suç olarak nitelenmesi doktriner/öğretisel bir değerlendirmenin dışına çıkamayacağı hâlde, günah ve suçtan her birinin kavramsal tanım ve analizi ancak teorik bir soyutlama faaliyetine ve bu faaliyetin derecesine bağlıdır.

Günah, tanrısal (tanrı ve/veya aşkın/kutsal) olana ilişkin ya da onun tarafından öngörüldüğü kabul edilen normların –ki bunların bütününi geniş anlamında din tabiri ile belirtebiliriz- ihlâli ve bu ihlâlden doğan sorumluluk türü biçiminde tanımlanabilir. Bu tanımın, yukarıda belirttiğimiz gerekçelerle, biçimsel olduğu, yani günah teşkil ettiği düşünülen davranışın mahiyetinden hareketle yapılmadığı açıktır. Günah tabiri hem ilgili normların ihlâl edilmesi hem de sevap karşılığı olumsuz değer anlamlarında kullanılabilir. Her iki anlam birbiriyle irtibatlı olmakla, hatta aralarında nedensellik ilişkisi bulunmakla birlikte, bu çalışmada bizi suç kavramıyla karşılaştırma yapabilme bakımından tabirin ilk anlamı ilgilendirmektedir. Günah kavramının özünde, tanrısal olana saygısızlık bulunmaktadır. Saygısızlık, bizzat tanrısal olana karşı içsel (düşünsel), sözlü ve fiilî bir davranışla olabileceği gibi, onun emrettiği davranışları yerine getirmemek (ihmâl) ve yasakladığı davranışları işlemek suretiyle de gerçekleşmiş olabilir.³⁰ İslâm’da içsel davranışların da esasta ihlâl edici nitelikte oldukları, fakat eyleme dökülmedikçe ya da konuşulup açık edilmedikçe, Allah tarafından affedilmeleri sebebiyle günah sorumluluğuna yol açmayacakları bildirilmiştir.³¹ Günah kavramının esas itibarıyla teistik geleneklere ait olduğu, erken dönem Budizm gibi tanrılık kavramının bulunmadığı geleneklerde yer almadığı belirtilmektedir.³²

Günah, ilgili norma aykırı düşen davranış ancak kasıtlı işlendiğinde oluşmaktadır. İslâm açısından unutmama, uyuma, baygınlık, bunama, akıl hastalığı ve küçüklük hâllerinde işlenen davranışlar sahiplerine iradî bir isnadın mümkün olmamasından ötürü ve hata –ki bilmemeyi de içine almaktadır- hâlinde işlenen davranışlar da kasit unsurunu barındırmadığı için günâh teşkil etmemektedir.³³ İkrâh altında ve zaruret durumunda kalmak gibi kimi hâllerde ise aslen (azîmet olarak) günah teşkil eden bir davranışın işlenmesi, kastın varlığına rağmen, kişinin mazeretinden ötürü, yani dince tanınmış ruhsat sebebiyle fâilini günahkâr kılmamaktadır.³⁴

Günah, dine ait normları ihlâl eden davranış olarak tanımlandığında, her normatif yapının ihlâlinde olduğu gibi, ona da bağlanan bir yaptırım unsuru bulunmaktadır. Günahın yaptırımı, bir dinden diğerine ve günah teşkil ettiği düşünülen davranışın türüne göre değişiklik göstermekle birlikte, ortak bir tasnifle, dünyevî ve uhrevî kısımlarına ayrılabilir. Günahın yaptırımı olarak

³⁰ krs. A. W. Mair, “Sin (Greek)”, *Encyclopedia of Religion and Ethics*, ed. James Hastings (Edinburgh: T&T Clark, 1908-1926), 11/545.

³¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd İbn Mâce el-Kazvînî, *es-Sünen* (İstanbul: Dâru Sahnûn ve Çağrı Yayınları, 1413/1992), “Talâk”, 16.

³² Bk. T. W. Rhys Davids–C. A. F. Rhys Davids, “Sin (Buddhist)”, *Encyclopedia of Religion and Ethics*, ed. James Hastings (Edinburgh: T&T Clark, 1908-1926), 11/533-534; Charles Taliaferro-Elsa J. Marty, *A Dictionary of Philosophy of Religion* (London: The Continuum International Publishing Group, 2010), 216.

³³ Bk. Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî, *el-Musned*, thk. Suayb Arnaût vd. (Beyrut: Muesesetu’r-Risâle, 1421/2001), 2/254, 266, 373, 444, 461, 41/224, 232, 42/51; Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu’fî el-Buhârî, *el-Câmi’ u’ş-şâhih* (Dimâşk/Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1423/2022), “İtk”, 6; İbn Mâce, “Talâk”, 16.

³⁴ Ebû İshâk İbrâhîm b. Müsâ b. Muhammed el-Lahmî eş-Şâtibî el-Ğirnâtî, *el-Muvâfakât*, thk. Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasen Âl Selmân (b.y.: Dâru İbn Affân, 1417/1997), 4/52.

cezalandırma, maddî ve manevî biçimlerde de gerçekleşebilir.³⁵ Kur'ân da bireylerin ve toplumların işledikleri günahlara hem dünyevî ve uhrevî hem de maddî ve manevî nitelikte yaptırımlar (azâb) öngöründüğünü bildirmekte, uhrevî yaptırımın asıl yaptırım olduğunu haber vermektedir.³⁶

Suç kavramını tanımlama çabaları da tanımları yapanların mensup oldukları felsefî eğilimleri ile suç genel teorisine dönük tutumlarından etkilenmiş durumdadır.³⁷ Doğal hukuk görüşünü benimseyen bir kimse için suç tanımında temel ölçüt adalete aykırılık iken, bir sosyolog ya da realist hukukçu için toplumun yerleşik düzeninin ihlâl edilmesidir. Hukukun pozitivist teorisi açısından suç kavramına bakıldığında ise suçun, -unsurlarının kavramsal analizi ve tasnifinde görüş ayrılıklarına düşülmüş olsa bile- ceza yaptırımı içeren bir normun icrâi ya da ihmâlî bir davranışla ihlâl edilmesi biçiminde tanımlanabileceği anlaşılmaktadır. Bunun, suç teşkil eden davranışın mahiyetinden hareketle yapılmış bir tanım olmadığı açıktır. Çünkü bir davranışın suç sayılması, isnadî ve itibarî bir niteleme olup, zamana, yere ve topluma göre değişebilmektedir. Bundan dolayı değişmez bir ölçütle belli davranışların mahiyetleri gereği suç oluşturdukları için cezalandırılmalarından değil, norm koyucu irade onlara ceza yaptırımı bağladığı için suç sayılmalarından³⁸ söz etme zorunluluğu açığa çıkmaktadır.

İslâm hukukunun klasik doktrininde, tespit edebildiğimiz kadarıyla, el-Mâverdi'nin (ö. 450/1058) "Suçlar (cerâim) Allah'ın hadd ya da ta'zîr yaptırımı bağladığı şer'i yasaklardır"³⁹ biçimindeki tanımı hariç tutulursa, suç kavramı, teorik düzeyde, şer'a aykırılık (muhâlefe li's-şer'/muhâlefetu's-şer') kavramından ayırt edilerek tanımlanmış değildir. Şer'a aykırılık tabirini, ilahî irade tarafından öngörülen normların ihlâl edilmesi anlamında kullanıyoruz. Şer'a aykırılık, hukuka aykırılık kavramından daha geniş kapsamda olup, günah, suç, haksız fiil, ibadet ya da hukukî işlemin geçersizliği biçimindeki değerlendirmelerin tamamını içermektedir.⁴⁰ Şer'a aykırılıkla kastedilenin bir suç fiili olduğu, bağlam vesilesiyle ve/veya ilgili fiile ceza yaptırımı bağlanmış olmasından anlaşılmaktadır. Ayrıca suç teşkil eden fiili ifade etmek için *cürm*⁴¹ ve

³⁵ Çeşitli din ve inançlarda günahlar ve onlara bağlanan yaptırımlar hususunda bk. S. H. Langdon, "Sin (Babylonian)", *Encyclopedia of Religion and Ethics*, ed. James Hastings (Edinburgh: T&T Clark, 1908-1926), 11/531-533; Rhys Davids-Rhys Davids, "Sin (Buddhist)", *Encyclopedia of Religion and Ethics*, 11/533-534; J. A. MacCulloch, "Sin (Celtic)" *Encyclopedia of Religion and Ethics*, ed. James Hastings (Edinburgh: T&T Clark, 1908-1926), 11/534-535; J. Dyer Ball, "Sin (Chinese)", *Encyclopedia of Religion and Ethics*, ed. James Hastings (Edinburgh: T&T Clark, 1908-1926), 11/535-537; H. R. Mackintosh, "Sin (Christian)", *Encyclopedia of Religion and Ethics*, ed. James Hastings (Edinburgh: T&T Clark, 1908-1926), 11/538-544; Aylward M. Blackman, "Sin (Egyptian)", *Encyclopedia of Religion and Ethics*, ed. James Hastings (Edinburgh: T&T Clark, 1908-1926), 11/544-545; A. W. Mair, "Sin (Greek)", *Encyclopedia of Religion and Ethics*, 11/545-556; W. H. Bennett, "Sin (Hebrew and Jewish)", *Encyclopedia of Religion and Ethics*, ed. James Hastings (Edinburgh: T&T Clark, 1908-1926), 11/556-560; A. Berriedale Keith, "Sin (Hindu)", *Encyclopedia of Religion and Ethics*, ed. James Hastings (Edinburgh: T&T Clark, 1908-1926), 11/560-562; L. C. Casartelli, "Sin (Iranian)", *Encyclopedia of Religion and Ethics*, ed. James Hastings (Edinburgh: T&T Clark, 1908-1926), 11/562-566; Michel Revon, "Sin (Japanese)", *Encyclopedia of Religion and Ethics*, ed. James Hastings (Edinburgh: T&T Clark, 1908-1926), 11/566-567; J. S. Reid, "Sin (Roman)", *Encyclopedia of Religion and Ethics*, ed. James Hastings (Edinburgh: T&T Clark, 1908-1926), 11/569-570; S. G. Youngert, "Sin (Teutonic)", *Encyclopedia of Religion and Ethics*, ed. James Hastings (Edinburgh: T&T Clark, 1908-1926), 11/570-571.

³⁶ Mesela bk. Bakara 2/7, 10, 59, 81, 85, 114; Âl-i İmrân 3/11, 56, 77; Mâide 5/36, 49; En'am 6/6, 65, 125; A'râf 7/100; Enfâl 8/54; Yûnus 10/100; Ra'd 13/34; Kehf 18/29; Hacc 22/9; Ankebût 29/40; Secde 32/20.

³⁷ Bk. Sulhi Dönmezer-Sahir Erman, *Nazarî ve Tatbiki Ceza Hukuku* (İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım, 1997), 1/311, dip. 31.

³⁸ Bk. Wilhelm Gallas, "Cezalandırılabilirliğin Temelleri ve Sınırları (Suç Kavramı Üzerine Düşünceler)", çev. İzzet Özgenç, *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 4/1-2 (1994), 306.

³⁹ Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdi, *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, thk. Ahmed Câd (Kahire: Dâru'l-Hadis, 1427/2006), 322. Aynı tanım Ebû Ya'lâ el-Ferrâ tarafından da yapılmaktadır. Şu kadar ki Ebû Ya'lâ, şer'i yasaklar (mahzûrât şer'iyye) yerine, şer' tarafından yasaklanmış (mahzûrât bi's-şer') tabirini kullanmaktadır; bk. Ebû Ya'lâ Muhammed b. el-Huseyn b. Muhammed b. Halef el-Ferrâ, *el-Ahkâmü's-sultâniyye* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1421/2000), 257.

⁴⁰ Klasik literatürde şer'a aykırılık kavramının doğrudan bir tanımı bulunamamış olmakla birlikte, tabirin kullanıldığı bağlamlara bakıldığında kapsamının belirttiğimiz genişlikte olduğu açıkça görülmektedir.

⁴¹ *Cürm* teriminin suç anlamında kullanımı için mesela bk. Mâverdi, *el-Hâvi'l-kebîr*, thk. A. Muhammed Muavvad-A. Ahmed Abdulmevcûd (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1999), 13/357; Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd İbn Hazm el-Endelûsî,

cerîme terimlerine, fakat en çok *cerîme* terimine başvurulmaktadır.⁴² Şu kadar ki *cerîme* terimi yalnızca suçları değil, yerine göre şer'a aykırılığın başka türlerini belirtmek amacıyla da kullanılabilir. ⁴³ *Cinâyet* terimi ise suç da dâhil, ibadet kurallarına ve hukuka aykırı her türlü davranışı karşılamak üzere geniş anlamda kullanılabilir. Birlikte, çoğunlukla, yalnızca adam öldürme suçunu ya da müessir fiilleri göstermektedir.⁴⁴ Klasik doktrinde şer'a aykırılık kavramını ifade etmek için başvurulmuş bir diğer terim de *ma'siyet*dir. Şu kadar ki *ma'siyet* (*ma'siye*, ç. meâsi) terimi yalnızca doğrudan yasaklanmış davranışların kasıtlı işlenmiş hâlini belirtmek için kullanılmaktadır. Nitekim el-Pezdevî (ö. 482/1089) *ma'siyet*i "bizzat kendisinden ötürü (öyle olduğu için) yasaklanmış harâm fiil" biçiminde tanımlamaktadır.⁴⁵ Vâcibin terki ve harâmın işlenmesi *ma'siyet* teşkil etmektedir. Kısaca *ma'siyet*, emredileni yerine getirmek ve yasaklanı yapmaktan geri durmak anlamındaki *tâatin* zıddıdır.⁴⁶ Buna göre her *ma'siyet*, suç ve haksız fiil gibi başka dünyevî/hukukî değerlendirmelere konu kılındığında ya da onlar kastedildiğinde bile, uhrevî sorumluluğu kaldırıcı koşulların yokluğu hâlinde mutlak surette günah bir davranış temsil etmektedir. *Ma'siyet*, ancak kasıtlı işlenmiş ve uhrevî sorumluluğu kaldırıcı koşullar olmaksızın gerçekleşen şer'a aykırı davranış biçiminde tanımlanabilir. Şu hâlde *ma'siyet*, günah (ism, zenb, hatîe) kavramıyla örtüşmektedir. *Ma'siyet*, ancak kasıtlı işlenebileceği için, kanımızca, *cerîme* ve *cinâyet* kavramlarından hiç olmazsa belirtilen açıdan daha dar kapsamlıdır.⁴⁷ Ayrıca şer'a aykırılık ve *ma'siyet* arasında da tam girişimlilik bulunduğu, yani her *ma'siyet* şer'a aykırı olduğu halde tersinin geçerli olmadığı anlaşılmaktadır.

İslâm hukukunun klasik doktrininden, -ister iradeci isterse normcu olsun- pozitivist teorinin 'ceza yaptırımı ile desteklenmiş bir normun ihlâl edilmesi' biçimindeki suç tanımı ile uyumlu bir suç kavramı elde edilmesi mümkün görünmektedir.⁴⁸ Her ne kadar klasik doktrinde yerleşik hâle

el-Muḥallâ bi'l-âsâr, thk. Abdulğaffâr S. el-Bendârî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1431/2010), 7/479; İbn Hazm, *el-İşâl fi'l-Muḥallâ bi'l-âsâr*, thk. Abdulğaffâr S. el-Bendârî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1431/2010), 12/198.

⁴² Klasik doktrinin temel kaynaklarında ceza hukuku ile ilgili kısımlara göz atmak belirtilen tespiti yapmak için yeterlidir.

⁴³ Mesela bk. Alâuddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed el-Kâsânî, *Bedâ'î'u's-şanâ'î' fi tertîbi's-şerâ'î* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1406/1986), 6/286; Ebu'l-Kâsim Abdülkerîm b. Muhammed b. Abdülkerîm er-Râfiî el-Kazvinî, *el-'Azîz şerhu'l-Vecîz (eş-Şerhu'l-kebir)*, thk. A. Muhammed Muavvad-A. Ahmed Abdulmevcûd (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1417/1997), 13/6; Ebû Amr Takıyyuddîn Usmân b. Salâhiddîn Abdîrrahmân b. Mûsâ İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî, *Şerhu muşkilî'l-Vasît*, thk. A. H. Ahmed Bilâl (Suudi Arabistan: Dâru Kunûzi İşbiyyâ, 1432/2011), 3/247; Ebu'l-Fadl Mecduddîn Abdullâh b. Mahmûd b. Mevdûd el-Mevsilî, *el-İhtiyâr li ta'îlî'l-Muḥtâr* (Kahire: Matbaatu'l-Halebî, 1356/1937), 2/107; Ebû Muhammed Fahrüddîn Usmân b. Alî b. Mihcen b. Yûnus es-Sûfî el-Bârî ez-Zeylâî, *Tebyînu'l-ḥakâ'ik şerhu Kenzî'd-dekâ'ik* (Bulak: el-Matbaatu'l-Kubra'l-Emîriyye, 1313-1315), 3/60; Ebu'l-Abbâs Şihâbuddîn Zerrûk Ahmed b. Ahmed b. Muhammed b. İsâ el-Burnusî el-Fâsî, *Şerhu Zerrûk 'alâ metni'r-Risâle li'bni Ebî Zeyd el-Kayrevânî* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1427/2006), 1/64.

⁴⁴ *Cinâyet* terimi en geniş anlamında hadd ve kısâs suçları, haksız fiiller ile hayvanların ve eşyanın verdiği zararların tamamını içine almaktadır. Ayrıca *cinâyet*, başta ihrâm olmak üzere, ibadet kurallarının ihlâl edilmesini ve bu türden fiilleri ifade etmek amacıyla da kullanılmaktadır. Mesela bk. Ebû Bekr Muhammed b. İbrâhîm b. el-Munzir en-Nisâbüri, *el-İknâ'*, thk. Abdullah b. Abdulazîz el-Cibrîn (Riyad: Matâbiu'l-Ferazdaki't-Ticâriyye, 1408), 2/406, 685, 715-716; İbn Hazm, *el-Muḥallâ bi'l-âsâr*, 6/457, 461; Ebû Bekr Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî, *el-Mebsûṭ* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1409/1989), 1/78, 172, 3/65, 66, 4/103, 122, 27/84; Kâsânî, *Bedâ'î'u's-şanâ'î' fi tertîbi's-şerâ'î*, 2/101, 139, 190, 195, 7/233; Ebu'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed İbn Ruşd el-Hafîd el-Kurtubî, *Bidâyetu'l-muctehid ve nihâyetu'l-mukteşid* (Kahire: Dâru'l-Hadis, 1425/2004), 4/177; Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme el-Makdisî, *el-Muḡnî*, thk. A. et-Türkî ve A. M. el-Hulv (Riyad: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 1417/1997), 5/206, 373, 6/191, 228; Ebu'l-Vefâ (Ebû İshâk) Burhânuddîn İbrâhîm b. Alî b. Muhammed İbn Ferhûn el-Ceyyânî el-Medenî, *Tebşîratu'l-hukâm fi uşûli'l-aḳḳiye ve menâhici'l-aḳḳâm* (Kahire: Mektebetu'l-Külliyâtî'l-Ezheriyye, 1406/1986), 2/227 vd.

⁴⁵ Ebu'l-Hasen Ebu'l-Usr Alî b. Muhammed b. el-Huseyn b. Abdülkerîm el-Pezdevî, *Uşûlu'l-Pezdevî* (İstanbul: Şirket-i Sahâfiye-i Osmâniye, 1308/1890), 3/200. Ayrıca bk. Ebû Zeyd Ubeydullâh (Abdullâh) b. Umer b. İsâ ed-Debûsî, *Takvîmu'l-edille* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1421/2001), 39.

⁴⁶ İbn Hazm, *el-İḥkâm fi uşûli'l-aḳḳâm* (Beyrut: Dâru'l-Âfâkî'l-Cedîde, ts.), 1/43.

⁴⁷ Gerekleştirme hariç kısmen benzer bir tespit için bk. Abdulazîz Âmir, *et-Ta'zîr fi's-şer'ati'l-İslâmiyye* (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1389/1969), 90.

⁴⁸ Krş. Âmir, *et-Ta'zîr fi's-şer'ati'l-İslâmiyye*, 83.

gelmemiş⁴⁹ ve hatta neredeyse atıf dahi yapılmamış⁵⁰ da olsa, el-Mâverdi'nin yukarıda zikrettiğimiz tanımı, belirtilen kavramsal çıkarımın imkânına ilişkin en önemli kanıttır. el-Mâverdi de, pozitivist teoride olduğu gibi, suçu, ihlâline ceza yaptırımı bağlanmış normlar üzerinden tanımlamaktadır. Ayrıca klasik doktrinde suçların onlara bağlanan ceza yaptırımının türüne göre, yani yaptırımın hadd ya da ta'zîr türünde oluşuna göre tasnif edilmesi de söz konusu tespiti desteklemektedir.

3. İslâm Hukukunda Günah ve Suç İlişkisi

Fıkıh, amelîlik niteliği gereği, bir hukuk düzenine göre çok daha geniş bir normatif yapıdır. Fıkıhın düzenlediği alanın genişliği öngördüğü yaptırım kurumuna da yansımıştır. Buna göre fıkıh, normların ihlâline salt dünyevî, salt uhrevî ya da hem dünyevî hem de uhrevî yaptırım bağlayabilmektedir. Fıkıhın salt dünyevî ve salt uhrevî düzeyde iki ayrı değerlendirme türüne imkân vermesi, yukarıda değindiğimiz üzere, şer'îlik karakterine aykırı değildir. Dünyevî yaptırım tabiriyle, ibadetlere ilişkin normların ihlâline bağlanan geçersizlik değerlendirmeleri de dâhil, hukukî (hukukî/medenî ve cezaî) yaptırımları; uhrevî yaptırım tabiriyle de kişilerin işledikleri günahlar sebebiyle âhirette karşılaşacakları cezaları kastediyoruz. Uhrevî yaptırımın dünyadaki etkisi, kişinin uhrevî sorumluluk bilinciyle doğru orantılıdır.⁵¹ Bir davranışın suç olarak değerlendirilmesi yalnızca hukuka özgü olduğu için, biz, günah ve suç ilişkisinde fıkıhın içinden hukuka karşılık gelen ve İslâm hukuku olarak adlandırdığımız alanı dikkate alacağız.

İslâm hukukunun klasik doktrinde günah ve suç kavramları arasında doğrudan bir ilişki (nisbet) kurulduğu kuşkusuzdur. Bununla birlikte, ilişkinin türünü belirlemek belli bir analizi zorunlu kılmaktadır. Diğer bir ifadeyle günah ve suç kavramları arasında *ayrıklık* bulunmadığı yukarıda verilen tanımlardan anlaşılmaktadır. Geriye *eşitlik*, *tam girişimlilik* ve *eksik girişimlilik* ilişkileri kalmaktadır. Günah ve suç kavramları arasında bunlardan acaba hangisi bulunmaktadır? Her bir günah suç ve her bir suç da günah mıdır? Tüm suçlar günah olduğu hâlde, bazı günahlar suç değil midir? Ya da aksine, tüm günahlar suç, bazı suçlar günah değil midir? Yoksa günahlardan yalnızca bazıları suç ve suçlardan da yine yalnızca bazıları mı günahdır? Bu sorulara klasik doktrindeki bir kısım tespit, tasnif ya da tartışmalardan hareketle cevap bulunabileceğini düşünüyoruz. Şöyle ki;

3.1. Yasama Düzeyinde Günah ve Suç İlişkisi

3.1.1. Ceza yaptırımı, günah niteliğinde olmayan davranışlara da bağlanabilir:

Suç, pozitif düzeyde, ki klasik doktrinde de aynı tutum benimsenmiştir, *kendisine ceza yaptırımı bağlanmış davranış* biçiminde tanımlanabilmektedir. İslâm hukukunda ceza yaptırımları hadd⁵² ve ta'zîr kısımlarına ayrılmaktadır. Ayrıca kimi davranışlara da dünyevî, fakat hukukî (cezaî ya da medenî) nitelikli olmayan, ibadet türünde bir yaptırım olarak keffâretler öngörülmüştür. İslâm hukukunun klasik doktrinde günah teşkil eden davranışlar kendilerine bağlanan yaptırımın

⁴⁹ Bk. Mehmet Boynukalın, "Suç", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/353. Nitekim İslâm ceza hukukunun çağdaş kaynaklarında genellikle el-Mâverdi'nin suç tanımının esas alınması ve yalnızca ona atıf yapılması da tespitimizi desteklemektedir.

⁵⁰ Tanım, el-Mâverdi'nin kendi furû-ı fikh türündeki eseri *el-Hâvi'l-kebîr*'de de yer almamaktadır. Tanımı klasik literatürde bir yerde bulabildik. Onda da tanım el-Mâverdi anılmadan verilmektedir. Üstelik eser, genel bir furû-ı fikh kaynağı değildir; bk. Ebu'l-Fadl Muhammed b. Abdilvehhâb b. Abdillatif el-A'rac [Ali b. Muhammed el-Ğazzâlî], *Tahrîru's-sulûk fi tedbiri'l-mulûk*, thk. Fuâd Abdulmun'im (İskenderiye: Muessesetu Şebâbi'l-Câmia, ts.) 57. *Tahrîru's-sulûk fi tedbiri'l-mulûk* başlıklı eser el-A'rac'a nispet edilerek yayımlanmışsa da, Özgür Kavak tarafından gerçekte müellifinin Ali b. Muhammed el-Ğazzâlî (ö. 877-878/1473-1474?) olduğu gösterilmiştir; bk. Özgür Kavak, "XV. Yüzyılda Kahire'de Siyaset, Hukuk ve Ahlakı Birlikte Düşünmek: Ali Gazzâlî'nin Tahrîru's-Sulûk fi Tedbiri'l-Mulûk İsimli Risalesi", *Dîvân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 39 (2015/2), 103-140.

⁵¹ Bu hususta geniş bilgi için bk. Talip Türçan, *İslâm Hukuk Biliminde Hukuk Normu -Kavramsal Analiz ve Geçerlilik Sorunu-* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 134-143.

⁵² Bu bağlamda kısâs ve diyet yaptırımlarını hadd kapsamında tasnif ediyoruz.

hadd, keffâret ya da ta'zîr türünde oluşuna göre tasnif edilmektedir.⁵³ Buna karşılık, bir davranışa ceza yaptırımı bağlanıp onun suç sayılabilmesi için aynı zamanda günah niteliği taşımasının zorunlu olmadığı da belirtilmektedir.⁵⁴ Çünkü cezalandırmada temel ilke, ceza yaptırımlarının (ukûbât) günah nitelikli (meâsî) ya da tahrîme konu davranışları değil, kamu yararını ve/veya kamu düzenini ihlâl edici davranışları (mefâsîd) takip etmesidir.⁵⁵

Gerçekten de İslâm ceza hukukunda bir davranış günah teşkil etmediği hâlde, onun hadd ya da ta'zîr suçu sayıldığını gösteren örnekler bulunmaktadır:

Meşru/âdil devlet başkanına (el-imâmu'l-hakk/el-imâmu'l-adl) karşı isyana kalkışmak/ayaklanmak anlamındaki bağy,⁵⁶ çoğunluk tarafından bir hadd suçu olarak kabul edilmesine rağmen,⁵⁷ suçun fâilleri dayandıkları geçerli bir te'vîl (te'vîlun sâîğ/câiz) sebebiyle günahkâr sayılmamaktadırlar. Diğer bir ifadeyle bağy, Müslümanların birliğine yönelmiş bir saldırı (mefsedet) olduğu için suç olarak tanımlanmakta, fakat geçerli ictihâdî bir sâikle işlendiği için günah olarak nitelenmemektedir.⁵⁸ Hanefî doktrinde bağy suçunun,⁵⁹ önceleri, büyük ya da küçük her günahı küfür gören, benimsedikleri te'vîlden ötürü Müslümanlarla savaşmayı, onların canlarına ve mallarına kastetmeyi meşru sayan, askerî güçlerine (men'a/kuvve/şevke) dayanarak meşru devlet başkanına isyan eden tarihsel Hâricilik üzerinden tanımlandığı⁶⁰ ve aynı zamanda günah bir davranış (ma'siyet) olarak nitelendiği görülmektedir.⁶¹ Oldukça geç bir dönemde İbnü'l-Humâm (ö. 861/1457) devlet başkanına itaatten ayrılma (el-hurûc an tâati imâmî'l-hakk) suçuna ilişkin, suçun bir te'vîle dayalı olarak işlenip işlenmemesi ve suçu işleyenlerin yeterli güce (men'a) sahip olup olmamaları bakımından, doktrinin sonraki gelişiminde yer bulan dörtlü bir tasnif yapmıştır. Tasnifte, devlet başkanına bir te'vîle dayalı olarak isyan eden, fakat Hâricîlerin yaptıkları gibi Müslümanların kanlarını dökmeyen, kadınlarının ve çocuklarının esir edilmesini mubâh görmeyen isyancıların dördüncü kategori

⁵³ Bk. Ebû Abdillâh Şemsuddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Zurâi ed-Dimaşkî İbn Kayyim el-Cevziyye, *et-Turuku'l-hukmiyye fi's-siyâseti's-ser'iyye*, thk. Nâyif b. Ahmed el-Hamed (Riyad/Beyrut: Dâru Atââtî'l-İlm ve Dâru İbn Hazm, 1440/2019), 1/279, 281-282; İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zâdu'l-me'âd fi hedyi hayri'l-ibâd*, thk. A. Ecmel el-İslâhî vd. (Riyad-Beyrut: Dâru Atââtî'l-İlm ve Dâru İbn Hazm, 1440/2019), 5/31; İbn Kayyim el-Cevziyye, *l'îlâmu'l-muvakkî'in 'an rabbi'l-âlemîn*, thk. A. Ecmel el-İslâhî, (Riyad-Beyrut: Dâru Atââtî'l-İlm ve Dâru İbn Hazm, 1440/2019), 2/414. Aşağıda geleceği üzere şâfiî hukukçular, günah teşkil etseler bile kimi davranışlara ta'zîr cezası bağlanmasını zorunlu görmemektedirler.

⁵⁴ Bk. Ebû Muhammed İzzuddîn Abdülazîz b. Abdisselâm b. Ebî'l-Kâsim es-Sulemî ed-Dimaşkî, *Ḳavâ'idu'l-aḥkâm fi meşâlihi'l-enâm* (Kahire: Mektebetu'l-Külliyyâtî'l-Ezheriyye, 1414/1991), 1/178.

⁵⁵ Bk. Ebû'l-Abbâs Şihâbuddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdîrrahmân el-Karâfî, *Envâru'l-burûḡ fi envâ'i'l-furûḡ (el-Furûḡ)* (Beyrut: Âlemu'l-Kütüb, ts.), 4/180; Karâfî, *Nefâ'isu'l-uşûl fi şerhi'l-Maḥşûl*, thk. A. Muhammed Muavvad-A. Ahmed Abdulmevcûd (Mekke-Riyad: Mektebetu Nizâr Mustafâ el-Bâz, 1416/1995), 4/1585; Karâfî, *ez-Zeḥîra*, thk. Muhammed Haccî vd. (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1994), 8/270, 10/230-231; Muhammed b. Muhammed Sâlim el-Meclisî eş-Şinkîti, *Levâmi'u'd-durer fi hetki estâri'l-Muḥtaşar* (Nuakşot: Dâru'r-Rıdvân, 1436/2015), 10/450. el-Karâfî, İmâm Mâlik adına bu ilkeden hadd cezalarını, onların her birinin ma'siyetten ötürü öngörüldüğü gerekçesiyle, istisna etmektedir (*el-Furûḡ*, 4/180). Fakat, el-Karâfî'nin bu değerlendirmesi, aşağıda geleceği üzere, bağy suçu bağlamında söyledikleri ile çelişmektedir.

⁵⁶ Zeylâi, *Tebînu'l-hakâ'ik*, 3/293; Zeynuddîn b. İbrâhîm b. Muhammed İbn Nuceym el-Misrî, *el-Baḥru'r-râ'ik şerhu Kenzi'd-dekâ'ik* (Mısır: el-Matbaatu'l-İlmiyye, 1311), 5/151; Muhammed Emîn İbn Âbidîn, *Reddu'l-muḥtâr 'ale'd-Durri'l-muḥtâr* (Mısır: Şeriketu ve Matbaatu Mustafâ el-Bâbî el-Halebî ve Evlâdih, 1386/1966), 4/261.

⁵⁷ Râfîi, *el-'Azîz*, 11/69; Karâfî, *ez-Zeḥîra*, 12/5; Halîl b. İshâk b. Mûsâ el-Cundî, *el-Muḥtaşar*, thk. Ahmed Câd (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1426/2005), 237. Hanbelî hukukçular *haddu'l-bağy* terimini kullanmasalar da, bağy suçunu kitâbu'l-hudûd kapsamında tasnif etmektedirler; bk. İbn Kudâme, *el-Muknî*, thk. M. el-Arnaût-Y. M. el-Hatîb (Cidde: Mektebetu's-Sevâdî, 1421/2000), 431 vd.; Ebu'n-Necâ Şerefuddîn Mûsâ b. Ahmed b. Mûsâ el-Haccâvî el-Makdisî, *el-İknâ* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rîfe, ts.), 4/244 vd.; Mansûr b. Yûnus b. Salâhiddîn el-Behûtî (el-Buhûtî), *er-Ravzu'l-murbi' şerhu Zâdi'l-mustaḳni*, thk. Hâlid b. Ali el-Meşîkah vd. (Kuveyt: Dâru Rakâiz, 1438), 3/377.

⁵⁸ Bk. Karâfî, *el-Furûḡ*, 1/213.

⁵⁹ Hanefî doktrini özelinde bağy suçuna ilişkin görüşlerin tarihsel gelişim süreci hakkında bk. Aysegül Şimşek, *Hanefî Mezhebinde Zalim İmama İtaat-İsyân Tartışmaları ve Bağy Literatürü (H. 6./M. 12. Yy.a Kadar)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023).

⁶⁰ Bk. Kâsânî, *Bedâ'i'u's-şanâ'i' fi tertîbi's-serâ'i*, 7/140. Ayrıca bk. İbn Nuceym, *el-Baḥru'r-râ'ik*, 5/151.

⁶¹ Serahsî, *el-Mebsûṭ*, 10/124; Mevsilî, *el-İhtiyâr*, 4/151.

olarak alındığı anlaşılmaktadır ki,⁶² bağı suçunun bu türünün hanefi doktrinine göre de günahla ilişkilendirilmediği söylenebilir. Bu, çoğunluk (cumhûr) tarafından suçun fâillerinin bid'at ehlinde olup olmamalarına göre yapılan tasnifle uyumludur. Öyleyse en azından klasik doktrindeki ağırlıklı görüş bakımından söyleyebiliriz ki günah teşkil etmeyen bağı suçunun en önemli unsurları, suçun, bid'at ehlinde olmayan (ehl-i haktan olan) kişilerce işlenmesi ve kendilerince geçerli bir te'vilden kaynaklanmış olmasıdır.⁶³ Te'vîl, meşru devlet başkanınca ve onu destekleyen çoğunlukça (ehl-i adl) hatalı kabul edilse de, tıpkı ictihâdlarında hata eden müctehidler gibi, onu savunanları günahattan muaf kılan bir mazeret teşkil etmektedir.⁶⁴ Bu itibarla doktrinde bağı suçu işleyenlere kimi zaman ma'siyet ve fîsk nispet edilmesini, fâillerin ictihâda ehil olmamalarına, te'vile dayalı olarak hareket etmemiş olmalarına ya da savundukları te'vîlin bâtil olmasına yormak gerektiği ifade edilmektedir.⁶⁵ Devlet başkanına muhalefeti, İslâm'ı terk etmek ve Müslüman toplumdaki ayrılık gibi sert sözlerle yeren rivâyetlerde⁶⁶ kastedilenin de geçerli te'vile dayanmaksızın gerçekleşen isyan olduğu düşünülmektedir.⁶⁷ Ayrıca klasik doktrinin, ma'siyet niteliğinde olan emir, talep ve uygulamalarında devlet başkanına itaat yükümlülüğünün bulunmadığını bildiren ilke⁶⁸ gereği, haklı bir sebeple girilen isyanı bağı suçu kapsamında değerlendirmeme eğiliminde olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁹ Görüleceği üzere klasik doktrinde ağırlıklı görüş, fâillerinin bid'at ehlinde olmamaları ve geçerli bir te'vile dayanmaları hâlinde bağı, kamu düzenini bozması nedeniyle ceza yaptırımını gerektiren bir suç, hatta çoğunluk bakımından bir hadd suçu kabul edilmekte, fakat günah bir davranış olarak nitelenmemektedir. Burada vurgulamamız gerekir ki, bağı suçu özelinde günah ve suç ilişkisi bakımından belirleyici olan te'vîl ile ne kastedildiği hususunun klasik doktrinde yeterince açık bir tanıma kavuşturulamamış olması, ki bunda en önemli etken devlet başkanlarının tarihsel süreçte hukuk düzeninin aradığı meşruiyet/adalet koşulunu çoğu zaman taşıyamamalarıdır,⁷⁰ tartışmanın ehl-i hakk ve ehl-i bid'at ayrımı üzerinden, hukukî olmaktan ziyade politik bir düzlemde yürütülmesine yol açmıştır.

⁶² Kemâluddîn Muhammed b. Abdilvâhid b. Abdilhamîd İbnü'l-Humâm es-Sivâsî el-İskenderî, *Fethu'l-kadîr* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), 6/99-100. Ayrıca bk. Molla Husrev, Muhammed b. Ferâmuz b. Ali, *Dureru'l-hukkâm fî şerhi Gureri'l-aḥkâm* (b.y.: Dâru lhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, ts.), 1/305; İbn Nuceym, *el-Baḥru'r-râ'ik*, 5/151; Sirâcuddîn Umer b. İbrâhîm b. Muhammed İbn Nuceym el-Misrî, *en-Nehru'l-fâ'ik şerhu Kenzi'd-dekâ'ik*, thk. Ahmed İzzuîniyet (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1422/2002), 3/265; İbn Âbidîn, *Reddu'l-muḥtâr*, 4/262. Dörtlü tasnifin daha önce Hanbelî doktrinde yapıldığı görülmektedir; bk. İbn Kudâme, *el-Muḡnî*, 12/238-242; Ebu'l-Ferec Şemsuddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Ahmed İbn Kudâme el-Makdisî, *eş-Şerhu'l-kebîr* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbî'l-Arabî, 1403/1983), 10/49-53.

⁶³ Klasik doktrin, bağı suçunun tanımında sahabe döneminde yaşanan tarihsel olayların etkisi altında bulunmaktadır. Bu itibarla olayların nasıl yorumlanması gerektiği hususundaki anlaşmazlık, bağı suçunun tanımına ve hükümlerine dönük görüş ayrılığının artmasına yol açmıştır.

⁶⁴ İbn Kudâme, *el-Muḡnî*, 12/256-257; İbn Kudâme, *eş-Şerhu'l-kebîr*, 10/64; İbn Hacer el-Heytemî, *Tuhfetu'l-muḥtâc*, 9/65; Ebû Abdillâh Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Ahmed b. Hamze er-Remlî el-Menûfî el-Ensârî el-Misrî, *Nihâyetu'l-muḥtâc ilâ şerhi'l-Minhâc* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1404/1984), 7/402.

⁶⁵ Bk. İbn Hacer el-Heytemî, *Tuhfetu'l-muḥtâc*, 9/65; Remlî, *Nihâyetu'l-muḥtâc*, 7/402.

⁶⁶ Mesela bk. Buhârî, "Diyât", 2; Ebu'l-Huseyn Muslim b. el-Haccâc b. Muslim el-Kuşeyrî, *el-Câmi'u's-şâhiḥ* (Riyad: Dâru Tîbe, 1426), "İmân", 161; Ebû İsmâ Muhammed b. İsmâ b. Sevre (Yezîd) et-Tirmizî, *el-Câmi'u's-şâhiḥ*, thk. A. M. Şâkir ve Diğerleri (Mısır: Şirketu Meketebe ve Matbaati Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, 1375/1305), "Emsâl", 3; Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Hâkim en-Nisâbü'rî, *el-Mustedrek 'ale's-Şâhiḥayn*, thk. M. Abdulkâdir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1411/1990), 1/203.

⁶⁷ Ebû Yahyâ Zeynuddîn Zekeriyâ b. Muhammed b. Ahmed es-Suneykî el-Ensârî, *el-Gureru'l-behiyye fî şerhi'l-Behcetî'l-Verdiyye* (b.y.: el-Matbaatu'l-Meymeniyye, ts.), 5/72.

⁶⁸ Bk. Buhârî, "Cihâd", 108, "Meğâzî", 59; Müslim, "İmâret", 38, 39.

⁶⁹ Nitekim klasik doktrinde, tarihsel tecrübenin bir sonucu olarak, devlet başkanına karşı isyan, haksız uygulamalar sebebiyle gerçekleşmişse, halkın isyancıları durdurmak üzere onun yanında yer almaması gerektiği hükme bağlanmıştır. Çünkü bu, zulme destek olmak anlamına gelir; bk. Ebû Muhammed (Ebu's-Senâ) Bedruddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el-Aynî, *el-Binâye şerhu'l-Hidâye*, thk. E. S. Şa'bân (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1420/2000), 7/298; İbn Âbidîn, *Reddu'l-muḥtâr*, 4/261.

⁷⁰ Klasik doktrin, isyanın haklı ya da haksız oluşunu belirlemede temel ilkelerin farkında olmakla birlikte, kan dökülmesinin önüne geçmek için iktidarı darbe (kahr ve ğalabe) yoluyla ele geçiren devlet başkanına karşı isyanı da haksız sayma aşamasına evrilmiştir. İsyanın haksız olması ile bir te'vile dayalı olması birbirine karıştırılmamalıdır.

Günah sayılmadığı hâlde hadd cezası gerektiren bir suç olarak görülen diğer bir davranış da bir hanefinin nebîz içmesidir. Hanefî doktrini nebîz içmeyi mubâh, çoğunluk ise harâm kabul etmektedir. Nebîz içen hanefî kişilere, hanefî doktrininin ictihâdda hata ettiği gerekçesiyle onlar günah işlememiş sayılmalarına rağmen,⁷¹ nebîzi yasaklayan bir düzenlemenin varlığı hâlinde ya da hanefî olmayan, mesela bir şâfiî hâkimin onu hamr yasağının kapsamında değerlendirmesi hâlinde, hadd cezası uygulanacağı kabul edilmektedir.⁷²

Ta'zîr suçlarının⁷³ kimi türleri de günah niteliği taşımamaktadır. Onlardan biri, mümeyyiz küçüklerin işledikleri suçlardır. Mümeyyiz küçükler, sınırlı isnad yetenekleri ölçüsünde ta'zîr yaptırımının muhatabı kabul edilmektedirler. Zira hadd ve kısâs cezalarının aksine, ta'zîr yaptırımının uygulanabilmesi için kişinin bulûğa ermesi bir şart olarak aranmamakta, yalnızca temyiz kudretinin varlığı yeterli sayılmaktadır. Şu kadar ki, mümeyyiz küçükler uygulanacak ta'zîr, bir ceza yaptırımı değil, te'dîb yaptırımıdır. İşledikleri davranış suç oluşturduğu hâlde isnad yeteneklerindeki eksiklik, cezanın te'dîbe dönüşmesine yol açmaktadır.⁷⁴ Buna göre mümeyyiz küçüklerin işledikleri şer'a aykırı davranışlar hiçbir şekilde günah olarak nitelenmemesine rağmen,⁷⁵ suç olarak görülüp ta'zîr yaptırımına konu kılınabilmektedir.⁷⁶ Günah niteliği taşımayan ta'zîr suçlarının ikinci bir türü nedb ya da kerâhet düzeyinde talep içeren normların ihlâli biçiminde karşımıza çıkmaktadır. Mendûb bir davranışın terkinin ya da mekrûh bir davranışın işlenmesinin uhrevî sorumluluk doğurmayacağı ittifakla kabul edilmektedir. Buna rağmen mendûb davranışın terkine ya da mekrûh davranışın işlenmesine ceza yaptırımı bağlanıp bağlanmayacağı doktrinde görüş ayrılığına yol açmıştır.⁷⁷ Ceza yaptırımı bağlanabileceğini savunanlar da, ceza yaptırımını, davranış günah teşkil ettiği için değil, tavsiye düzeyinde bile olsa şer'î talebe aykırı düştüğü için gerekli görmektedirler.⁷⁸ Bu itibarla tavsiye edici normlara

⁷¹ Mâlik'in, nebîz içen hanefîleri sahîh nasslara ve celî kıyâsa aykırı bir ictihadında Ebû Hanîfe'yi taklid ettikleri için hem suçlu hem de günahkâr saydığı anlaşılmaktadır; bk. Karâfî, *el-Furûk*, 4/180.

⁷² İmâm-ı Haremeyn Ebu'l-Meâlî Ruknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf el-Cuveynî et-Tâi en-Nisâbüri, *Nihâyetu'l-matlab fi dirâyeti'l-mezheb*, thk. A. M. ed-Dîb (Cidde: Dâru'l-Minhâc, 1428/2007), 17/212-213, 267; Huccetu'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazâlî et-Tûsî, *el-Vasîf fi'l-mezheb*, thk. A. M. İbrâhîm-M. M. Tâmir (Kahire: Dâru's-Selâm, 1417/1997), 7/349-350; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 9/354, 14/170; İbn Abdisselâm, *Kavâ'idu'l-ahkâm fi meşâlihi'l-enâm*, 1/178; Zekerîyyâ b. Muhammed el-Kazvîni (Eser yanlışlıkla Ebû Bekr Cemâluddîn Muhammed b. Abbâs et-Taberî el-Hârizmî'ye nispet edilmektedir), *Mufidu'l-ulûm ve mubidu'l-humûm* (Beyrut: el-Mektebetu'l-Unsuriyye, 1418), 143-144.

⁷³ İslâm hukukunun klasik doktrinde Kitâb ve Sünnet yoluyla yasaklanmış fakat yaptırım öngörülmemiş davranışlara ceza yaptırımının belirlenmesi ya da hakkında hiçbir düzenleme yapılmamış davranışların gerekli durumlarda suç olarak tanımlanması ve onlara ceza yaptırımı bağlanması ilgili organların yetkisine bırakılmış olup, bu tür suçlar, ta'zîr suçları olarak tasnif edilmektedir; bk. İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 12/523, 527.

⁷⁴ Bk. Kâsânî, *Bedâ'î'u's-şanâ'î fi tertibi's-şerâ'î*, 7/63-64; Ebu'l-Fadl Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Suyûtî, *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir fi kavâ'id ve furû'i fıkhi's-Sâfiyye* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1403/1983), 490-491. Ta'zîr terimi, te'dîb anlamında, gayr-i mümeyyiz küçükler, akıl hastalarına ve hayvanlara yönelik ıslah edici, eğitici ve önleyici tedbirleri belirtmek amacıyla da kullanılabilmektedir; bk. Karâfî, *el-Furûk*, 1/213; a.mlf., *Şerhu Tenkîhi'l-fuşûl*, thk. T. A. Sa'd (b.y.: Şeriketu't-Tibâaati'l-Fenniyyeti'l-Muttehide, 1393/1973), 459.

⁷⁵ Hz. Peygamber bulûğa erinceye kadar küçüklerin sorumlu tutulmayacaklarını açıkça bildirmiştir. Mümeyyiz küçüklerin sorumsuzluğu, günah sorumsuzluğu ile hadd ve kısâs cezaları bakımından isnad yeteneklerinin bulunmaması hâli biçiminde anlaşılmıştır; bk. Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Es'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî, *es-Sunen*, thk. Şuayb Arnaût-M. Kâmil Karabelelî (Beyrut: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1430/2009), "Hudûd", 16, 17. Ayrıca bk. Semerkandî, *Tuhfetu'l-fukahâ*, 3/138.

⁷⁶ Karâfî, *el-Furûk*, 1/213, 4/180; Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed el-Hatîb eş-Şirbînî, *Muğnî'l-muhtâc ilâ ma'rifeti me'ânî elfâzi'l-Minhâc*, thk. A. Muhammed Muavvad-A. Ahmed Abdülmecûd (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415/1994), 5/524; Behûtî, *Keşşâfu'l-kınâ' 'an metni'l-İknâ'* (Beyrut: Âlemu'l-Kütüb, 1403/1983), 6/122.

⁷⁷ İbn Ferhûn, *Tebşîratu'l-hukkâm*, 2/289-290; Ebu'l-Hasen Alâuddîn Alî b. Halîl et-Tarâblusî, *Mu'înu'l-hukkâm fî mâ yeterdeddu beyne'l-şasmeyn mine'l-ahkâm* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), 195; Hattâb, *Mevâhibu'l-celîl*, 6/320. Ayrıca bk. Âmir, *et-Ta'zîr fi's-şer'ati'l-İslâmiyye*, 85-88.

⁷⁸ Gazâlî, *el-Mustaşfâ min 'ilmi'l-uşûl*, thk. M. A. Abdüşşâfi (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1413/1993), 61; İbn Kudâme, *Ravzatu'n-nâzir ve cunnetu'l-munâzir fi uşûli'l-fıkhi 'alâ mezhebi'l-İmâm Ahmed* (Mekke-Riyad-Beyrut: el-Mektebetu'l-Mekkiyye, el-Mektebetu't-Tedmuriyye ve Muessesetu'r-Rayyân, 1419/1998), 1/124-128, 138; Ebu'l-Hasen (Ebu'l-Kâsim) Seyfuddîn Alî b. Muhammed b. Sâlim es-Sa'lebi el-Âmidî, *el-lhkâm fi uşûli'l-ahkâm* (Dimaşk/Beyrut: el-Mektebetu'l-İslâmî, 1402), 1/119-122.

aykırılık, *ma'siyet* değil, *muhâlefet* olarak nitelenmektedir.⁷⁹ Kimi hukukçuların tavsiye edici türdeki normların ihlâlüne ceza yaptırımını bağlanmasını, ihlâlin itiyad hâline getirilmesi hâliyle sınırlamaları da,⁸⁰ söz konusu davranışların aslen günah niteliği taşımamalarından ötürüdür. Fâilleri bakımından günah sayılmayan ta'zîr suçlarının üçüncü bir türünü de kamu yararına ve/veya kamu düzenine (maslahat-ı âmme) ilişkin normların ihlâli oluşturmaktadır. İslam hukukunun klasik doktrinde ta'zîr suçları, yetkili organca, emredici ya da tavsiye edici düzeyde doğrudan şer'î bir talebe (teklîf) konu olmayan davranışlar bakımından da kamu yararı ve/veya kamu düzeni gereği ve onları düzenleyen normların ihlâlüne bağlı olarak tanımlanabilmektedir.⁸¹ Bir davranışın yerine getirilmesi ya da ondan kaçınılması şer'î bir talebe doğrudan konu olmadığında, açığa çıkan ihlâl de günah olarak nitelenmemekte, fakat ta'zîr cezası uygulanan bir suç olarak tasnif edilebilmektedir. Kamu yararı ve/veya kamu düzenine aykırılığın günah teşkil etmeyen davranışlar bakımından da yetkili organca suç olarak tanımlanabilmesinin, İslâm hukuk normlarının taşımaları gereken şer'îlik niteliğiyle bağdaşmadığı mutlak olarak ileri sürülemez.⁸² Kamu yararını ve/veya kamu düzenini esas alan normlara şer'î deliller yoluyla ulaşılabilir. Belirtilen normların ihlâli her zaman günah olmadığı hâlde, suç olarak tanımlanabilir. Mesela Hukûk-ı Âile Kararnâmesi'nde nikah akdinin şekle bağlanması ve tescilinin emredilmesi (md. 37), Esbâb-ı Mûcibe Lâyihası'nda "...iki şahidin huzûriyle icrâ edilen akd-i nikâh şer'an sahîh ve mu'teber ise de böyle mühim bir akdin intizâm dâiresinde cereyân etmemesinden pek çok yolsuzluklar husûle gelmiş ve mevânî-i şer'iyyesi olan nice kadınların icrây-ı akd ile eşhâs-ı sâirenin ibtâl-i hukûku cihetine gidilmiştir" biçiminde gerekçelendirilmiştir. Buradaki kamu yararı ve/veya kamu düzeni değerlendirmesinin şer'î olmadığı söylenemeyeceği gibi, öngörülen şekle aykırı ve tescilsiz gerçekleştirilen nikâh akdinin suç olmakla birlikte,⁸³ aslen günaha yol açan bir davranış olduğu da ileri sürülemez. Çağlara ve bölgelere göre değişim gösteren ta'zîr suçlarının⁸⁴ özellikle üçüncü tür kapsamında olduğu anlaşılmaktadır. Yetkili organca kamu yararını ve/veya kamu düzenini korumak amacıyla öngörülen ceza normlarının toplumsal algı ve değişime sıkı sıkıya bağlı olmaları, günahla olan alâkalarını büyük oranda kopartmaktadır.

Kimi çağdaş yazarlar, klasik doktrindeki günah teşkil etmediği hâlde ta'zîr suçu sayılan sınırlı sayıdaki bazı davranış örneklerini suç teorisi açısından analiz etmek suretiyle ma'siyet bulunmadıkça ta'zîr suçunun oluşmayacağını ileri sürmektedirler.⁸⁵ Öncelikle bu yaklaşımda

⁷⁹ Ğazâlî, *el-Mustaşfâ*, 61; İbn Kudâme, *Ravzatu'n-nâzir ve cunnetu'l-munâzir*, 1/128. Ayrıca bk. Abdulkâdir Üdeh, *et-Tesrî u'l-cinâ 'iyyu'l-İslâmî mukâranen bi'l-kânûni'l-vaz'î* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, ts.), 1/155.

⁸⁰ Hattâb, *Mevâhibu'l-celîl*, 6/320.

⁸¹ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 12/527; Karâfî, *el-Furûk*, 1/213, 4/180; Suyûtî, *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir*, 491; Şirbînî, *Muğnî'l-muhtâc*, 5/524; Remlî, *Nihâyetu'l-muhtâc*, 8/21. Ayrıca bk. Âmir, *et-Ta'zîr fi's-şer'ati'l-İslâmiyye*, 88-89.

⁸² Tarihsel süreç boyunca maslahat gereği denilerek İslâm hukukunun temel ilkelerine aykırı birçok ta'zîr suç ve cezasının ihdas edildiği bir gerçektir. Mesela kimi Osmanlı kanunnâmelerinde nitelikli cinsel saldırı suçuna tenasül organının kesilmesi bir yaptırım olarak bağlanmıştır [bk. *II. Bâyezîd Kânûnnâmesi*, md. 26; *Kânûnî Sultan Süleyman Kânûnnâmesi*, md. 5. Kanunnâme metinleri için bk. Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri* (İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1990-1994) 2/39-77, (1)/296-330] ki, bunun ta'zîr suç ve cezaları için doktrinde belirlenmiş ilkelerle uyumlu olduğu söylenemez. el-Ğazâlî, *münâsib-i mürsel* bağlamında meseleye değinmekte ve haklı olarak şer'î sınırlamalarla bağdaşmayan ta'zîr anlayış ve uygulamalarını eleştirmektedir [bk. *Şifâ u'l-ğalil fi beyânî's-şebah ve'l-muḥîl ve mesâlikî't-ta'îl*, thk. Hamed el-Kebîsî (Bağdat: Matbaatu'l-İrşâd, 1390/1971), 224 vd.]. Burada vurgulamak istediğimiz, mutlak maslahatın (maslahat-ı mürsele) esas alınmasına dayalı bir çıkarım yönteminin -tutarlılık korunacaksa- şer'îlik ilkesiyle bağdaşmayacağı tartışma kabul etmez olmakla birlikte, şer'îlik ilkesine aykırı düşmeden, şer'îlikleri hiç olmazsa *mülâim mürsel münâsebet*e dayalı olarak sağlanmış normlar yoluyla da kamu yararına ulaşılabilceği ve kamu düzeninin gerçekleştirilebileceği hususudur. Dolayısıyla kamu yararı ve/veya kamu düzeninin ihlâlüne yaptırım bağlayan normların ayrı bir tür olarak tasnif edilmesine kategorik olarak karşı çıkılmasını isabetli bulmuyoruz.

⁸³ Nitekim *Kânûn-ı Cezâ'nın 200. maddesinin 19 Rebiulâhîr 1332 tarihli zeyl-i sânisini muaddil kararnâme (8 Muharrem 1336/25 Teşrin-i Evvel 1333/25.10.1917)* ile *Hukûk-ı Âile Kararnâmesi*'nde öngörülen şekle ve tescil şartına aykırı hareket edenlere çeşitli sürelerde hapis cezaları öngörülmüştür; bk. *Düstur*, 2/9, 782.

⁸⁴ Bk. Karâfî, *el-Furûk*, 4/183.

⁸⁵ Ahmed Fethî Behneşî, *et-Ta'zîr fi'l-İslâm* (Kahire: Muessesetu'l-Halîci'l-Arabî, 1408/1988), 27-31.

ma'siyet kavramının, pozitif düzeydeki ceza normlarına aykırılığı da içerecek genişlikte kabul edildiği anlaşılmaktadır. Zira ihlâlî ma'siyete yol açtığı düşünülen kamu yararının (maslahat-i âmme) ancak nasslar, icmâ, kıyâs ya da pozitif düzeydeki bir kanunlaştırmayla tanımlanabileceği ifade edilmektedir.⁸⁶ Sözü edilen yaklaşımın benimsenmesinde, ayrıca, yazarlarca açık bir biçimde gerekçelendirilmemiş olsa da, klasik doktrinde ta'zîrin kimi hukukçularca mütesâhil bir tutumla 'hakkında hadd ya da keffâret öngörülmemiş ma'siyet' üzerinden tanımlanması⁸⁷ etkili olmuş görünmektedir. Bu, günah ve suç kavramları arasında bir örtüşme olduğu kanısına yol açmaktadır. Nitekim kimi yazarlar cerîme, cinâyet, ma'siyet ve zenb terimlerini eş anlamlı lafızlar olarak kabul ettiklerini açıkça belirtmektedirler.⁸⁸ Her suçun aynı zamanda günah niteliği taşıdığı iddiası, klasik doktrindeki kanuna ya da yargı kararına uyma yükümlülüğüne⁸⁹ de dayandırılmış olabilir. Ne var ki devlet başkanının ya da onun adına yetki kullanan organların ma'siyet niteliği taşımayan emirlerine aykırı davranmanın uhrevî sorumluluk doğurması, ihlâl edici her bir davranışın aslen günah olduğu anlamına gelmemektedir. Yetkili organların emirlerine uymanın onların ma'siyet niteliği taşıması koşuluyla bağlanması, söz konusu muhtemel gerekçelendirme biçimini, Hobbes'un (1588-1679) egemenin iradesine aykırı düşen her davranışı günah sayan yaklaşımından ayırmaktadır. Bu itibarla, yani günah ve suç kavramlarını tanımlarken, *harâm liaynih* ve *harâm liğayrih* kavramlarıyla da uyumlu olarak, aslen (doğrudan) günah ve ârizî (dolaylı) günah ayrımı yapılmasının mümkün ve gerekli olduğu kanaatindeyiz. Nitekim keffâret yaptırımının yalnızca aslen mubâh olan, fakat ârizî bir hâlden ötürü harâma dönüşen davranışlara bağlandığını kabul eden yaklaşım,⁹⁰ yaptığımız ayrımı desteklemektedir.

İslâm hukukunun klasik doktrini kasıtlı (amden) ve kasıtsız (hataen) suç ayrımı⁹¹ yapmakta; kusuru, suçun bir unsuru ya da cezalandırma koşulu olarak ayrıntılı biçimde incelemektedir. Buna göre kasıtsız olarak (hataen) gerçekleşen suçlara da ceza yaptırımı bağlanmaktadır.⁹² Hâlbuki yukarıda açıkladığımız üzere günah, ancak kasıtlı işlenebilen bir şer'a aykırılık türüdür. Bir kişinin işlemiş olduğu harâm bir fiilden ötürü, kasıt olmadığı sürece, uhrevî bakımdan sorumlu tutulmayacağı⁹³ İslâm'ın en temel ilkelerinden biridir. Öyleyse günah teşkil etmedikleri hâlde suç kabul edilen davranışlar arasında kimi ceza normlarının kasıtsız ihlâlleri de bulunmaktadır.

Bütün bunlardan İslâm hukukunun klasik doktrininde aslen günah sayılmayan ve uhrevî sorumluluk gerektirmediği kabul edilen bir kısım davranışların suç olarak tanımlanabildiği anlaşılmaktadır.

3.1.2. Günah niteliğindeki her bir davranışa ceza yaptırımı bağlanmayabilir:

İslâm hukukunun klasik doktrini bir kısım davranışları günah niteliğinde oldukları hâlde suç saymamaktadır. Buna göre;

⁸⁶ Behnesi, *et-Ta'zîr fi'l-İslâm*, 31, 32.

⁸⁷ Mesela bk. Ebû İshâk Cemâluddîn İbrâhîm b. Alî b. Yûsuf eş-Şîrâzî, *el-Muhezzeb fi fıkhi'l-İmâm eş-Şâfi'î* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1416/1995), 3/373; Gazâlî, *el-Vasîf fi'l-mezheb*, 6/513; Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Murî en-Nevevî, *Minhâcu't-tâlibîn ve 'umdetu'l-muftîn fi'l-fıkıh*, thk. A. K. Ahmed Avd (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1425/2005), 303; İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ'lâmu'l-muvakkı'în 'an rabbi'l-âlemîn*, 2/414.

Bunların aksine ta'zîr, doktrinde, yalnızca suç üzerinden tanımlanmaktadır. Mesela İbn Kudâme ta'zîri, "hakkında hadd yaptırımı bulunmayan bir suça (cinâyet) bağlanmış ceza" biçiminde tanımlamaktadır; bk. İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 12/523. Ayrıca bk. Zeylaî, *Tebyînu'l-hakâ'ik*, 3/207.

⁸⁸ Tuncay Başoğlu, "Me'âyîru't-Ta'zîr", *İslâm Araştırmaları Dergisi* 24 (2010), 82, 83.

⁸⁹ Nisâ, 4/59. Ayrıca bk. Buhârî, "Fiten", 2, "Ahkâm", 4; Muslim, "İmâret", 49-58; Ebû Dâvûd, "Cihâd", 94.

⁹⁰ Bk. İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ'lâmu'l-muvakkı'în 'an rabbi'l-âlemîn*, 2/414-415.

⁹¹ Kasıtsız suç teriminin kavramsal içeriği daha geniş olmakla birlikte, biz konumuz gereği yalnızca ceza yaptırımı bağlanan kasıtsız suçları dikkate alıyoruz ve hata terimini Mâlik'in doktrininde olduğu (bk. İbn Ruşd el-Hafid, *Bidâyetu'l-muctehid ve nihâyetu'l-muktesid*, 4/179-180) gibi geniş anlamda kullanıyoruz.

⁹² İslâm ceza hukukunda kusurun takimi/derecelendirilmesi hakkında bk. Üdeh, *et-Teşrî'u'l-cinâ'iyu'l-İslâmî*, 1/403-408.

⁹³ Bk. İbn Abdisselâm, *Qavâ'idu'l-ahkâm fi meşâlihi'l-enâm*, 1/192.

Kitâb ve Sünnet, günaha yol açan kimi davranışlara yalnızca keffâret yaptırımı bağlamakla yetinmiştir. Keffâretin, yerine getirilmesi, ilke olarak,⁹⁴ yetkili organların takibini gerektirmediği ve ilgili kişinin kendi sorumluluğuna bırakıldığı dikkate alındığında dünyevî, fakat ibadet türünde bir yaptırım niteliği taşıdığı anlaşılmaktadır. Bu itibarla keffâretler kendilerinde ibadet anlamı bulunan cezalar olarak tanımlanmıştır. Keffâretlerin ibadet anlamında olması onların da salt ibadetlere benzer biçimde kişilerin kendi iradeleriyle yerine getirilmeleri sebebiyledir. Tanımdaki yaptırım tabiri ise ceza yaptırımı anlamında değildir. Keffâretler, işlenen belli günahların âhirette affına imkân vermek üzere öngörülmüş dünyevî telâfi edici düzenlemelerdir. Demek ki keffâretler yasaklanmış (mahzûr) bir davranışın işlenmesinden ötürü, yani bir ihlâl bağli olarak ve yetkili bir organın müdahalesine gerek olmaksızın ilgili kişilerce bizzat yerine getirilmesi gereken yükümlülüklerdir.⁹⁵ Klasik doktrinde, yalnızca keffâret yaptırımı öngörülmüş davranışlara ayrıca ta'zîr türünde ceza yaptırımı bağlanıp bağlanmayacağı tartışması açığa çıkmıştır.⁹⁶ Bu, -keffârete ilave olarak- ceza yaptırımını gerekli görmeyenlerin, günah teşkil ettiği hâlde⁹⁷ ilgili davranışı suç saymadıkları anlamına gelmektedir.

Klasik doktrindeki günah teşkil eden her bir davranışa ceza yaptırımı bağlanmasının zorunlu olup olmadığına ilişkin tartışma, günah ve suç ayırımına dair başka bir örnek niteliğindedir. Çoğunluk, hakkında hadd ya da keffâret türünde yaptırım öngörülmemiş günah davranışlara ta'zîr cezası bağlanmasını vâcib gördüğü hâlde, şâfiî doktrini câiz saymakta ve yetkili organın takdirine bırakmaktadır.⁹⁸ Şu kadar ki çoğunluk görüşü de mutlak değildir. Ta'zîr suçu oldukları nass tarafından öngörülmüş davranışlara ceza yaptırımı bağlaması yetkili organa vâcib görüldüğü hâlde, suç teşkil edip etmediği ictihâda bırakılan (gayr-i mansûs) davranışlara ceza yaptırımı bağlanması ancak onda bir maslahatın bulunması koşuluyla vâcib sayılmaktadır.⁹⁹ Yetkili organa,

⁹⁴ Zihâr keffâretine, ceza yaptırımı değil, fakat hukukî sonuç bağlanmaktadır; bk. İbn Âbidîn, *Reddu'l-muhtâr*, 3/469.

⁹⁵ Bk. Husâmuddîn Huseyn b. Ali b. Haccâc el-Buhârî es-Sîgnâkî, *el-Kâfî şerhu'l-Pezdevî*, thk. F. S. Muhammed Kânit (Riyad: Mektebetu'r-Ruşd, 1422/2001), 4/2006-2007; Alâuddin Abdulazîz b. Ahmed b. Muhammed el-Buhârî, *Keşfu'l-esrâr 'an Uşûli'l-Pezdevî* (İstanbul: Şirket-i Sahâfiye-i Osmâniye, 1308/1890), 4/149-150. Bazı keffâretlerin caydıcı bir yaptırım (zâcîr) mı yoksa telâfi edici (câbir) bir ibadet mi olduğu tartışılmıştır; bk. İbn Abdisselâm, *Kavâ'idu'l-aḥkâm fî meşâlihi'l-enâm*, 1/178-179. Söz konusu tartışma keffâretlerin birer ceza yaptırımı olup olmadıklarına dair değildir. Bu itibarla, yani konumuzun bağlamı gereği, bizi ilgilendirmemektedir.

⁹⁶ Ebu'l-Abbâs Takıyyuddîn Ahmed b. Abdilhâlim b. Mecdiddin Abdisselâm İbn Teymiyye el-Harrânî, *Şerhu'l-'Umde*, thk. A. Ecmel el-İslâhî vd. (Riyad-Beyrut: Dâru Atââtî'l-İlm ve Dâru İbn Hazm, 1440/2019), 1/534; İbn Kayyim el-Cevziyye, *et-Turûku'l-hukmiyye*, 1/281; İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ'lâmu'l-muvakkî'in*, 2/414; Ebû Nasr Tâcuddîn Abdulvehhâb b. Ali b. Abdilkâfi es-Subkî, *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir*, thk. A. Muhammed Muavvad-A. Ahmed Abdulmevcûd (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1411/1991), 1/397-399; İbn Ferhûn, *Tebşîratu'l-hukâm*, 2/289-290; Suyûtî, *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir*, 490; İbn Hacer el-Heytemî, *Tuhfetu'l-muhtâc*, 9/178; Remlî, *Nihâyetu'l-muhtâc*, 8/20; Ebu'l-Abbâs Şihâbuddîn Ahmed b. Muhammed eş-Şelebî, *el-Hâşiye 'alâ Tebyîni'l-hakâ'ik* (Bulak: el-Matbaatu'l-Kubra'l-Emîriyye, 1313-1315), 1/329.

⁹⁷ Keffâret yaptırımının günah (ma'siyet) teşkil etmeyen davranışlara da bağlanabildiği düşünülmektedir. Mesela hataen adam öldürme suçu böyledir; bk. Ebû Zur'a Velîyuddîn Ahmed b. Abdîrahîm b. el-Huseyn el-Kürdî el-Mihrânî, *Tahrîru'l-fetâvî 'ale't-Tenbîh ve'l-Minhâc ve'l-Hâvî (en-Nuket 'ale'l-muhtaşarâti's-selâse)*, thk. A. F. Muhammed ez-Zevâvî (Cidde: Dâru'l-Minhâc, 1432/2011), 3/259; Ebû İshâk Burhânuddîn İbrâhîm b. Muhammed b. Abdillâh İbn Muflih er-Râmîni ed-Dimaşkî, *el-Mubdi' fî şerhi'l-Mukni'* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1418/1997), 7/423; Zekerîyyâ el-Ensârî, *Esne'l-meṭâlib şerhu Ravzî't-tâlib* (b.y.: Dâru'l-Kitâbî'l-İslâmî, ts.), 4/162; Şirbînî, *Muḡni'l-muhtâc*, 5/524; Behûtî, *Keşşâfu'l-kınâ*, 6/121-122; Abdulhamîd eş-Şîrvânî, *el-Hâşiye 'alâ Tuhfetu'l-muhtâc* (Mısır: el-Mektebetu't-Ticâriyyetu'l-Kubrâ, 1357/1938), 9/178.

Hataen adam öldürme suçuna keffâret yaptırımının bağlanması, adam öldürme fiilinden ötürü değil, ölüme yol açan mubâh davranış gerçekleştirirken gereken sakınma, titizlik ve dikkatin gösterilmemiş olması gerekçesine dayalı olarak da izah edilmektedir. Çünkü hataen adam öldürme suçunun fâiline, öldürmeyi hiçbir şekilde kastetmemiş ve yöneldiği davranışın aslen mubâh olmasından ötürü, günah nispet edilmemektedir; bk. Mevsilî, *el-İhtiyâr*, 5/25; Zeylâî, *Tebyînu'l-hakâ'ik*, 6/101; Radiyyuddîn Ebû Bekr b. Ali b. Muhammed el-Haddâdî el-Abbâdî, *el-Cevheretu'n-neyyire* (Kahire: el-Matbaatu'l-Hayriyye, 1322), 2/121. Ayrıca bk. Muhammed Ebû Zehra, *el-Cerîme ve'l-'ukûbe fî'l-fıkhî'l-İslâmî: el-Cerîme* (Kahire: Dâru'l-Fikrî'l-Arabî, 1998), 108-109.

⁹⁸ Kâdî Ebû Muhammed Abdulvehhâb b. Ali b. Nasr el-Bağdâdî, *Uyûnu'l-mesâil*, thk. A. Muhammed İbrâhîm Bûrvîbe (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1430/2009), 478-479; Mâverî, *el-Hâvî'l-kebîr*, 7/435; Ebu'l-Hattâb Mahfûz b. Ahmed b. el-Hasen el-Kelvezânî el-Bağdâdî, *el-Hidâye*, thk. A. Hemîm-M. Yâsin el-Fahl (b.y.: Muessesetu Ğîrâs, 1425/2004), 535; Umer b. Muhammed b. Avd es-Senâmî, *Nisâbu'l-ihtisâb*, thk. Mureyzen Saîd Mureyzen Asîrî (Mekke: Mektebetu't-Tâlibî'l-Câmiî, 1406/1986), 109; İbn Nuceym, *el-Bahru'r-râ'ik*, 4/126, 5/17, 18.

⁹⁹ İbn Kudâme, *el-Muḡnî*, 12/526-527.

herhangi bir koşulun gerçekleşmesi aranmaksızın suç olarak tanımlayıp ceza yaptırımını bağlaması vâcib olan davranışların Allah hakkını ihlâl edenler olduğu¹⁰⁰ ya da aksine, kul hakkını ihlâl edenler olduğu¹⁰¹ da söylenmiştir. Öyleyse gerek çoğunluk gerekse şâfiî yaklaşımları, kapsamı farklı da olsa, günah ve suç arasında bir ayırım yapılabileceğini göstermektedir. Mesela kendini yaralayana ya da bir organını kesene, irtidâd edip sonra tekrar müslüman olana bunun o kişinin ilk fiili olması koşuluyla ve devlet başkanına yönelik hakaret ve sövgü içerikli imalarda (ta'rîz) bulunan isyancıya (bâğî), sözü edilen davranışlar günah oluşturduğu hâlde, ta'zîr cezası uygulanmaması gerektiği kabul edilmiştir.¹⁰² Esasen bu yaklaşım, cezalandırmanın günahları değil, kamu yararı ve/veya kamu düzeni ihlallerini takip edeceğini öngören ilke ile tamamen uyumludur. Ayrıca kişinin kendi bedenine zarar vermesine ya da intihara teşebbüs etmesine ceza yaptırımını bağlanması, suçun toplumsallık olgusunu temel alan genel teorisine aykırı düşmesi bir yana, cezalandırmada gözetilen amaçla da bağdaşmaz.

Hadd ya da keffâret yaptırımını bağlanmamış günah nitelikli her bir davranışa ta'zîr cezası öngörüleceğini belirten ilkenin¹⁰³ istisnasız olmadığını ceza yaptırımını bağlanmamış başka günah nitelikli davranışların varlığı da kanıtlamaktadır. Beşerî ilişkinin bir tarafını teşkil ettiği, yani toplumsallık niteliği taşıdığı hâlde hukukileştirilmeye ihtiyaç duyulmayan ve ceza yaptırımını bağlanmayan, yaptırımını âhirete bırakılmış günah, hatta büyük günah olarak kabul edilen davranışlar bulunmaktadır. Mesela hukukî ve/veya cezaî sonuçlar doğurmayan¹⁰⁴ yalan söylemek (kizb/kezib), başkasının arkasından konuşmak (gıybet), gösterişte bulunmak (riyâ) ve koğuculuk yapmak (nemîme) böyledir.¹⁰⁵

İslâm hukuku, sözleşmeden doğan sorumluluk (akdî mesuliyet) ile haksız fiil sorumluluğunu ilk baştan itibaren ceza sorumluluğundan ayırmayı başarmıştır. Kimi durumlarda sözleşmeden doğan sorumluluk ile haksız fiil sorumluluğu aynı zamanda uhrevî sorumluluk niteliği de taşıdıkları hâlde, yani sorumluluğa yol açan hukuka aykırı davranış günah da teşkil ettiği hâlde suç sayılmamaktadır. Mesela imkânı olan borçlunun vadesi gelmesine rağmen ödemeyi geciktirmesi hem hukuka aykırıdır hem de günahdır. Müttemerrid borçlunun ödemede bulunması için başvurulacak ta'zîr türü yaptırımlar¹⁰⁶ henüz infâz edilmeden geciktirilmiş borç ifa edilmiş olsa -ki söz konusu yaptırımlar baskı/zorlama ve temerrüdden vazgeçirme (tazyik ve tenkîl) için olup onlara ancak borç ifa edilinceye kadar başvurulabilir-¹⁰⁷ bir suçtan bahsedilemeyeceği hâlde geciktirmeden kaynaklı uhrevî sorumluluk ortadan kalkmayacaktır. Yine bir kimsenin eşinin nafakasını ödemeyi, ödeme imkânı bulunmasına rağmen geciktirmesi günah olduğu hâlde, o

¹⁰⁰ Karâfî, *el-Furûk*, 4/179. krş. Ebû Muhammed Celâluddin Abdullâh b. Necm b. Şâs b. Nizâr el-Cuzâmî es-Sa'dî, *'İkdu'l-cevâhiri's-semîne fî mezhebi 'âlimi'l-Medîne*, thk. Hamîd b. Muhammed Lahmer (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1423/2003), 3/1179.

¹⁰¹ Râfî, *el-'Azîz*, 11/293-294.

¹⁰² Ebû Zur'a, *Tahrîru'l-fetâvî*, 3/257, 258; İbn Hacer el-Heytemî, *Tuhfetu'l-muhtâc*, 9/176, 177; Şirbînî, *Muğni'l-muhtâc*, 5/523-524; Remlî, *Nihâyetu'l-muhtâc*, 8/20.

¹⁰³ Nevevî, *Ravzatu't-tâlibîn ve 'umdetu'l-muftîn*, thk. Zuheyr eş-Şâvîş (Beyrut, Dimaşk, Amman: el-Mektebu'l-İslâmî, 1412/1991), 10/174; İbn Kudâme, *eş-Şerhu'l-kebîr*, 10/347; İbn Kayyim el-Cevziyye, *eş-Şuruku'l-hukmiyye*, 1/279; İbn Hacer el-Heytemî, *Tuhfetu'l-muhtâc*, 9/175.

¹⁰⁴ Hz. Peygamber'in koğuculuk fiilinden ötürü değil, fakat koğuculuğa konu olayla ilgili gerçeği açığa çıkarmak amacıyla tedbiren bir kimseyi bir gün ve bir gece boyunca hapsedtiği hususunda bk. Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ahmed İbnü'l-Kâs et-Taberî el-Bağdâdî, *Edebu'l-kâdî*, thk. H. Halef el-Cubûrî (Taif: Mektebetu's-Siddîk, 1409/1989), 1/123. Aynı rivâyetin el-Hâkim tarafından nakledilen versiyonunda koğuculuk (nemîme) kelimesi değil, tühmet (tuhme) kelimesi geçmektedir; bk. Hâkim en-Nisâbü'rî, *el-Mustedrek*, 4/114 (hadis no: 7064).

¹⁰⁵ Krş. Ebû Zehra, *el-Cerîme ve'l-'uqûbe fî'l-fıkhî'l-İslâmî: el-'Uqûbe* (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, ts.), 49.

¹⁰⁶ Mâverdî, *el-Ahkâmü's-sultânîyye*, 327; Karâfî, *el-Furûk*, 4/79; İbn Ferhûn, *Tebşîratu'l-hukkâm*, 2/312, 315; Tarâblusî, *Mu'înu'l-hukkâm*, 197, 199.

¹⁰⁷ İbn Ferhûn, *Tebşîratu'l-hukkâm*, 2/315.

kimse bu davranışı sebebiyle cezalandırılmamaktadır.¹⁰⁸ Öyleyse nafaka ödemeyi geciktirmek hukuka aykırı olmasına ve uhrevî sorumluluk doğurmasına rağmen suç olarak tanımlanmamaktadır. İslâm hukukunda bir haksız fiil türü olarak itlâfta mübâşeret bulunduğu kusur aranmamakta, zarar sorumluluğu esas alınmaktadır. Nitekim *Mecelle* söz konusu sorumluluğu, “Mübâşir müteammid olmasa da zâmin olur” ve “Bir kimse diğerin gerek kendisinde ve gerek emîni yedinde olan malını gerek kasden gerek min gayr-i kasdin itlâf etse zâmin olur”¹⁰⁹ biçiminde düzenlemiştir. Bir kimsenin başkasının malına kasten zarar vermesinin günah teşkil edeceğinde kuşku bulunmamaktadır. Buna karşılık, hukuk düzeni ilke olarak zararı telafi ettirmekle yetinmektedir.¹¹⁰

Görüldüğü üzere İslâm hukukunun klasik doktrininde günah nitelikli her bir davranışın aynı zamanda suç sayılıp kendisine ceza yaptırımı bağlandığını söylemek mümkün değildir. Günahı suça indirgeyen görüş sahipleri, günah ve suçun ayırt edici unsurlarını göz ardı etmektedirler.

3.2. Uygulama Düzeyinde Günah ve Suç İlişkisi

İslâm hukukunu diğer hukuk düzenlerinden farklı kılan en önemli özellik, onun şer’î olmasıdır. Şer’îlik, bir bütün olarak hukuk düzeninin ve ona dâhil her bir normun ilahî iradeye dayanıyor olma niteliğidir. İslâm hukukunun şer’îliği, hukuk düzeninin ve ona ait normların İslâm’a nispet edilebilmesinin temel gerekçesini oluşturmaktadır.

Bir davranışın ilgili İslâm hukuk normunun kapsamına dâhil edilmesi işlemi, o davranışa ilişkin şer’î bir değerlendirme/nitelemedir. Şer’î değerlendirme işlemi, toplumsal yaşamın doğasından ve hukuk normlarının biçimsel yapısından kaynaklanan sebeplerle, kimi zaman iki farklı geçerlilik türünü aynı anda kabul etmeyi zorunlu kılmaktadır. İki farklı geçerlilik türü klasik doktrinde kazâî (dünyevî) ve diyânî (uhrevî) hüküm ayrımı biçiminde ifade edilmektedir. Bir davranışa ilişkin değerlendirmenin kazâî ve diyânî bakımdan örtüşmesi asıl olmakla birlikte, hukuk normlarının uygulanması aşamasında belirtilen olgusal sebeplerle aynı davranış özelinde değerlendirme kimi zaman farklılaşabilmekte ve birbiri ile çelişebilmektedir. Kazâî ve diyânî değerlendirme türlerinden her biri, çelişik oldukları durumlarda da şer’î kabul edilmekte, ilahî iradenin o koşula özgü tezahürü sayılmaktadır. Zira diyânî değerlendirme her koşulda maddî gerçekliğe ve niyete (bâtın), kazâî değerlendirme ise dışa yansıyan tespit edilebilir gerçekliğe ve tespit imkânına

¹⁰⁸ Suyûtî, *el-Eşbâh ve’n-nezâ’ir*, 490.

¹⁰⁹ *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*, md. 92, 912. Ayrıca bk. İbnu’l-Humâm, *Fethu’l-kadir*, 3/72-73.

¹¹⁰ İslâm hukukunda ceza ve tazmin yaptırımlarının tek bir fiile birlikte uygulanıp uygulanmayacağı tartışmalıdır. Kabul edenler suç teşkil eden fiiller bakımından haddlerden bazıları ile ta’zîrin tazminatla birleşebileceğini söylemektedirler. Kasten işlenmiş mala dönük bir itlâf fiiline, gasbın aksine, aynı zamanda ta’zîr yaptırımı bağlanıp bağlanmayacağı klasik kaynaklarda açık değildir; bk. el-İmâm Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Hasen b. Ferkad eş-Şeybânî, *el-Aşl*, thk. M. Boynukalın (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1433/2012), 7/244; Ebû Muhammed Abdullâh b. Ebî Zeyd Abdurrahmân el-Kayrevânî en-Nefzî, *en-Nevâdir ve’z-ziyâdât ‘alâ mâ fi’l-Mudevvene min gayrihâ mine’l-ummehât*, thk. M. Abdulfettâh el-Hulv vd. (Beyrut: Dâru’l-Ğarbi’l-İslâmî, 1999), 14/307; Ebû Hafs Necmuddîn Umer b. Muhammed b. Ahmed en-Nesefî es-Semerkindî, *Tilbetu’l-talebe fi’l-İştîlâhât’l-fıkhiyye* (İstanbul: el-Matbaatu’l-Âmire, 1311), 96-97; Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed İbnu’l-Arabî el-Meâfirî, *Ahkâmü’l-ğur’ân* (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1424/2003), 2/113-114; İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zâdu’l-me’âd*, 5/80; es-Subkî, *el-Eşbâh ve’n-nezâ’ir*, 1/399; Ebu’l-Hasen Sadruddîn Alî b. Alâiddîn Alî b. Muhammed İbn Ebî’l-İzz ed-Dimaşkî, *et-Tenbîh ‘alâ muşkilât’l-Hidâye*, thk. Abdulhakim b. Muhammed Şâkir-Enver Sâlih Ebû Zeyd (Suudi Arabistan: Mektebetu’r-Ruşd Nâşirün, 1424/2003), 4/198; Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Arafel-Vergammî et-Tûnisî, *el-Muhtaşarı’l-fıkhi*, thk. H. A. Muhammed Hayr (Dubai: Muessesetu Halef Ahmed el-Habtûr li’l-A’mâli el-Hayriyye, 1435/2014), 10/64; Ebû Muhammed Abdalbâkî b. Yûsuf b. Ahmed ez-Zurkânî el-Vefâî, *Şerhu’l-Zurkânî ‘alâ Muhtaşarı Halil* (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1422/2002), 6/69; Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Alî el-Huraşî el-Mâlikî, *Şerhu’l-Huraşî ‘alâ Muhtaşarı Halil* (Bulak: el-Matbaatu’l-Kubra’l-Emîriyye, 1317), 6/36; Ebu’l-Berekât Ahmed b. Muhammed b. Ahmed ed-Derdîr el-Adevî, *eş-Şerhu’l-kebîr ‘alâ Muhtaşarı Halil* (Beyrut: Dâru’l-Fikr, ts.), 3/346.

İslâm hukukunun klasik doktrininde günümüz ceza kanunlarında yer alan mala zarar verme suçu (mesela TCK. Md. 151-152) tanımlanmak yerine, tazmin yükümlülüğü ile yetinilmiş görünmektedir. Bu, tarihsel süreçteki özel suç algısının giderek kamusal suçlara doğru evrilmesiyle izah edilebilir. Nitekim mala zarar verme günümüzde de kovuşturulması mağdurun şikâyetine bağlı bir suçtur.

(zâhir) dayanmaktadır. Bu, kazâî değerlendirme ile diyânî değerlendirmenin birbirinden farklı ölçütlere göre yapıldığı anlamındadır.

Kazâî ve diyânî hüküm ayrımı, günah ve suç ilişkisinde de kendini göstermektedir. Bir davranış ceza normuna aykırı düşmediği ve suç oluşturmadığı hâlde günah teşkil edebileceği gibi, başka bir davranış da ceza normunu ihlâl ettiği ve suç oluşturduğu hâlde uhrevî sorumluluğa yol açmayabilir. Mesela bir kimse bir kadın hakkında iki yalancı tanık göstererek mahkeme huzurunda onun kendi karısı olduğunu iddia etse ve mahkeme aralarında nikâhın varlığına hükmetse, o kimsenin gerçekte bir nikâh sözleşmesi bulunmadığı için kadınla cinsel ilişkisi Ebû Hanîfe dışındaki çoğunluğa göre harâm olup (diyâneten) günah teşkil etmesine rağmen davranışı yargı kararı sebebiyle hukuka uygun olduğu için (kazâen) suç oluşturmamaktadır.¹¹¹ Yine bir kadın kocasının kendisini üç talâkla boşamış olduğunu iddia edip, iddiasına da iki yalancı tanık gösterse ve hâkim de ayrılığa hükmetse, daha sonra kadın yalancı tanıklardan biriyle evlense, Ebû Hanîfe dışındaki hukukçulara göre hâkimin kararı maddî gerçekliğe dayanmadığı için diyâneten geçerli olmasa bile kazâen geçerlidir. Bu değerlendirmenin doğal sonucu, ilk kocanın hukukî olarak başkasıyla evli olan kadınla cinsel ilişkiye girmesi diyâneten câiz, ikinci kocanın ilişkiye girmesi ise hukuken meşru, fakat diyâneten harâmdır. Çünkü kadın ve yalancı tanıklık yapmış olan ikinci koca, maddî gerçeği bilmektedirler. İlk kocanın günah teşkil etmeyen ilişkisi, tespit edilmesi hâlinde zina suçunu oluşturacaktır. Nitekim Ebû Yûsuf, ilk kocanın ilişkiye girmesine, diyâneten hakkı olmadığı için değil, sırf mahkeme ve toplum nazarında zina suçu işlemiş sayılacağı ve kişinin kendisini böyle bir töhmete maruz bırakmasının câiz olmadığı gerekçesiyle karşı çıkmaktadır.¹¹² Ya da iki yalancı tanık bir kimsenin karısını üç talâkla boşadığını beyân etse ve hâkim de karı ve kocanın boşanmış olduklarına hükmetse, onların karardan sonra ve karara rağmen cinsel ilişki kurmaları Ebû Hanîfe dışındaki çoğunluğa göre helâl olmakla birlikte, tespit edildiğinde her ikisi de hadd yaptırımına tâbi tutulurlar.¹¹³ Örnek olaylarda Ebû Hanîfe ve çoğunluk arasında açığa çıkan görüş ayrılığı yargı kararlarının niteliğine ilişkin farklı yaklaşımlara sahip olmalarından kaynaklanmaktadır. Çoğunluğa göre yargı kararları izhârî niteliktedir. Yargı kararları helâli harâm, harâmı da helâl kılamaz. Çünkü yargılama açık ve nesnel kanıtlara dayanmak, belli biçimsel süreçleri takip etmek zorundadır. Yargılama maddî gerçeğe ancak imkânlar ölçüsünde ulaşabilir. Hâlbuki helâl ve harâm, maddî gerçeğe uygunluğa ve kişinin öznel niyetine göre verilen hükümler olup, diyânî değerlendirmelerdir. Ebû Hanîfe ise yargı kararlarını belli hukukî ihtilaflar hususunda ihdâsî, yani ilk baştan kurucu kabul etmekte, kazâî ve diyânî türdeki değerlendirmeleri örtüşürmekte ve tek bir değerlendirmeye indirgemektedir.

Uygulamada açığa çıkan günah ve suç ayrımı, klasik doktrinden alarak verdiğimiz örneklerle sınırlı değildir. Yargılama sürecinde başvuru ispat vasıtalarının maddî gerçeğe her zaman ulaştıramaması sebebiyle, masum olduğu hâlde cezalandırılan ve suçlu olduğu hâlde beraat

¹¹¹ Bu örnek, Hz. Ali'nin önüne getirilen meşhur bir dava ile ilgilidir. İddia sahibi kimsenin lehine karar verdikten sonra kadın, Hz. Ali'ye, bari aramızda nikah kıy da ben ona helâl olayım dediğinde, Hz. Ali nikah sözleşmesi yapılmasını gerekli görmemiş ve kadına "seni, iki taniğin evlendirdi" biçiminde cevap vermiştir. Hz. Ali'nin bu cevabı, klasik doktrinde Ebû Hanîfe ve çoğunluk arasında yargı kararlarının niteliğine dair açığa çıkan -aşağıda belirteceğimiz- görüş ayrılığıyla uyumlu olarak farklı yorumlanmıştır; bk. Mâverî, *el-Hâvî'l-kebîr*, 17/14; Serahsî, *el-Mebsût*, 16/181-182; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 14/37-38; Karâfî, *ez-Zehîra*, 10/146-148; Ebû Hafs Sirâcu'ddîn Umer b. İshâk b. Ahmed el-Ğaznevî eş-Şiblî, *el-Ğurretu'l-munife fi tahkîki ba'zî mesâ'ili'l-İmâm Ebî Hanîfe* (Beyrut: Muessesetu'l-Kütübî's-Sekâfiyye, 1406/1986), 182-183.

¹¹² Serahsî, *el-Mebsût*, 16/184. Belirtmek gerekir ki, Ebû Hanîfe'nin görüşünü destekleme bağlamında hanefî doktrini yukarıda verdiğimiz örnekteki çirkinliğin altını vurgulu bir biçimde çizmektedir.

¹¹³ İmâm Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şâfiî, *el-Umm* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1403/1983), 7/42; Ebû İbrâhîm İsmâîl b. Yahyâ b. İsmâîl el-Muzenî el-Misrî, *Muhtaşaru'l-Muzenî*, tsh. A. ed-Dâğıstânî (Riyad: Dâru Medâric, 1440/2019), 2/646. Ayrıca bk. Mâverî, *el-Hâvî'l-kebîr*, 17/10-11.

ettirilen kişilerin bulunma ihtimali dikkate alındığında, bütün suç türleri bakımından uygulamada açığa çıkacak bir günah ve suç ayırımından da söz edilebileceği anlaşılmaktadır.

Sonuç

Günah ve suçun bütünüyle birbirinden ayrı kavramlar olduğunu kabul etmek, insanlığın çok büyük ölçüde yeni zamanlarda geliştirdiği bir düşünce biçimidir. Tarihsel sürecin uzun bir kesitinde dinî olanın bireysel ve toplumsal yaşamın tamamını kuşatmasının doğal bir sonucu ve hatta gereği olarak günahı bağımsız bir suç kavramı mevcut olmamıştır. Düşünce tarihinin genel süreciyle uyumlu olarak, günah ve suç kavramları arasındaki ayrışma, Roma hukukunda olduğu gibi kısmen istisna edilebilir normatif yapılar bir tarafa bırakılırsa, özellikle erken modern dönemin başlarından itibaren tedricen gerçekleşmiştir. Günümüzün hâkim hukuk düşüncesini temsil eden pozitivist eğilimin her türü, sürecin geldiği aşamada, günah ve suç arasında en ufak bir ilişki kurulmasını şiddetle reddetmektedir. Bu, hukuku beşerî/devletsel iradenin bir ürünü saymaktan ötürüdür.

İslâm hukukunun klasik doktrini incelendiğinde günah ve suç kavramları arasında tam girişimlilik, eşitlik ya da ayrıklık değil, eksik girişimlilik bulunduğu anlaşılmaktadır. Yaptığımız analiz, bizi, birçok davranış açısından günah ve suç kavramları örtüşse bile, her bir günahın suç ya da her bir suçun günah olmadığı sonucuna ulaştırmıştır. Buna göre kimi davranışlar günah oldukları hâlde suç ve kimi davranışlar da suç oldukları hâlde günah olarak nitelenmemektedir. İslâm hukukunda kimi davranışlara yalnızca ceza yaptırımı bağlanmış olması ve o davranışların uhrevî sorumluluk doğurmamaları, İslâm hukukunun şer'îlik niteliğine aykırı değildir. Çünkü şer'îlik, hukukî olan da dâhil, salt dünyevî değerlendirme türünü de kuşatmaktadır. Dünyevî ve uhrevî değerlendirmenin yasama ve uygulama düzeyinde kimi zaman farklılaşması, kamu yararı ve/veya düzeninin gerekleri ile toplumsal yaşamın doğasından ve hukukun biçimsel yapısından kaynaklanmaktadır.

İslâm hukukunun klasik doktrinde günah ve suç kavramları arasında eksik girişimlilik ilişkisi bulunduğu sonucuna, çok büyük ölçüde tikel örnekler (kazuistik normlar) üzerinden yaptığımız analiz yoluyla ulaşmış bulunuyoruz. Ceza yaptırımlarının (ukûbât) günah nitelikli (meâsî) ya da tahrîme konu kılınmış davranışları değil, kamu yararını ve/veya kamu düzenini ihlâl edici davranışları (mefâsid) takip edeceğini öngören bir ilke dile getirilmiş olmakla birlikte, klasik doktrinde yerleşik hâlde gelememiş olması yanında, günah nitelikli davranışlara ceza bağlanacağını istisnasız bir üslupla belirten 'hakkında hadd ya da keffâret öngörülmemiş ma'siyet' biçimindeki ta'zîr suçu tanımı karşısında söz konusu ilkenin kapsamı ve sınırları açıklığını yitirmektedir. Çünkü klasik doktrinde günah olmadığı hâlde suç sayılan ve günah olduğu hâlde suç sayılmayan davranış örnekleri bulunmaktadır. İlişki, tersinden de ifade edilebilir. Belirtilen ilkedен ve ta'zîr suçu tanımından hangisi öne çıkarılsa günah ve suç kavramları arasındaki ilişkinin niteliği değişmektedir. Yeri gelmişken, konumuzla doğrudan alâkalı olmamakla birlikte, yoğunlukla başvurduğumuz kaynakların ait olduğu tarihsel kesitten de anlaşılacağı üzere, klasik doktrinde ta'zîr suçlarına ilişkin teorik soyutlama faaliyetinin ancak orta zamanlardan itibaren yapılmaya başlandığı da vurgulanmalıdır.

İslâm hukukunun çağdaş doktrinde günah ve suç kavramları arasında eşitlik/örtüşme olduğunu ileri süren bir görüşün bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu, günah nitelikli her davranışın devletsel yetkiye dayalı olarak suça dönüştürülmesi gerektiği anlamına gelmektedir. Her bir günahın ona ceza yaptırımı bağlanmak suretiyle hukukileştirilmesinin, her bir günahın toplumsal ilişki bağlamında gerçekleşmediği, önemli bir kısmının bireysel ve kişisel sınırlarda kaldığı dikkate alındığında, çok katı bir totaliter politik yapıya vücut vereceği âşikârdır. Ayrıca belirtilen görüş,

tersinden, ceza normunca tanımlanmış her suçun temelinde bir günahın bulunduğu kabulünü barındırmaktadır ki, bu tutum da, tıpkı Hobbes'ta olduğu gibi, devletsel yetki ve iradenin kutsanması sonucunu doğuracaktır.

En son söz olarak, İslâm hukukunda suç ve günah kavramları arasında bir ayırım imkânının bulunduğunu, fakat bu ayırımın hukuk düzeninin doğası gereği mutlak olmadığını ve ayırma ilişkin nesnel bir ölçütün geliştirilmesinin bir gereklilik olduğunu belirtmek isteriz.

Kaynaklar

- A'rac, Ebu'l-Fadl Muhammed b. Abdilvehhâb b. Abdillatîf [Alî b. Muhammed el-Ğazzâlî]. *Tahrîru's-sulûk fî tedbîri'l-mulûk*. thk. Fuâd Abdulmun'im. İskenderiye: Muessesetu Şebâbi'l-Câmîa, ts..
- Abdulazîz el-Buhârî, Alâuddîn Abdulazîz b. Ahmed b. Muhammed. *Keşfu'l-esrâr 'an Uşûli'l-Pezdevî*. 4 Cilt. İstanbul: Şirket-i Sahâfiye-i Osmâniye, 1308/1890.
- Adevî, Ebu'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Mukerrem es-Saidî. *Hâşiyetu'l-Adevî alâ Kifâyeti't-tâlibi'r-rabbânî*. thk. Y. M. el-Bukâî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1414/1994.
- Akgündüz, Ahmet. *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*. 9 Cilt. İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1990-1994.
- Âlûsî, Ebu's-Senâ Şihâbuddîn Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd el-Huseynî. *Rûhu'l-me'ânî fî tefsîri'l-Kur'ânî'l-azîm ve's-seb'î'l-mesânî*. tsh. A. Abdulbârî Atıyye. 15+1 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1994.
- Âmidî, Ebu'l-Hasen (Ebu'l-Kâsim) Seyfuddîn Alî b. Muhammed b. Sâlim es-Sa'lebî. *el-İhkâm fî uşûli'l-aḥkâm*. 4 Cilt. Dimaşk/Beyrut: el-Mektebu'l-İslâmî, 1402.
- Âmir, Abdulazîz. *et-Ta'zîr fî ş-şer'i'ati'l-İslâmiyye*. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1389/1969.
- Arana, Luis Fernando Hernández. "Between Sin and Crime: The Contrasting Hermeneutics of J. Ogilvie's Trial and Execution, According to the Relatio Incarcerationis and A True Relation of the Proceedings Against John Ogilvie". *JEMS-Journal of Early Modern Studies* 10 (2021), 49-81. Doi: 10.13128/JEMS-2279-7149-12539
- Arsal, Sadri Maksudi. *Hukukun Umumî Esasları (Hukukun Pozitif Felsefesi)*. 1. Cilt. Ankara: Ankara Hukuk Fakültesi Neşriyatı, 1937.
- Aşık, Mustafa Aydın. *6763 ve 7188 sayılı Yasa Değişiklikleri ile Ceza Muhakemesi Hukukunda Uzlaştırma*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2020.
- Aylward M. Blackman. "Sin (Egyptian)". *Encyclopedia of Religion and Ethics*. ed. James Hastings. 11/544-54. Edinburgh: T&T Clark, 1908-1926.
- Aynî, Ebû Muhammed (Ebu's-Senâ) Bedruddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed. *el-Binâye şerhu'l-Hidâye*. thk. E. S. Şa'bân. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1420/2000.
- Ball, J. Dyer. "Sin (Chinese)". *Encyclopedia of Religion and Ethics*. ed. James Hastings. 11/535-537. Edinburgh: T&T Clark, 1908-1926.
- Balo, Yusuf Solmaz-Çetintürk, Ekrem. "Amerika Birleşik Devletleri Ceza Hukuku Uygulamasında Savcı-Sanık Pazarlığı ve Türkiye'de Uygulanabilirliği". *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 17/1-2 (2013), 1243-1292.
- Bar, Carl Ludwig von. *A History of Continental Criminal Law*, çev. Thomas S. Bell vd. Boston: Little, Brown and Company, 1916.
- Başoğlu, Tuncay. "Me'âyîru't-Ta'zîr". *İslâm Araştırmaları Dergisi* 24 (2010), 79-127.
- Behnesî, Ahmed Fethî. *et-Ta'zîr fî'l-İslâm*. Kahire: Muessesetu'l-Halici'l-Arabî, 1408/1988.
- Behûtî (el-Buhûtî), Mansûr b. Yûnus b. Salâhiddîn. *er-Ravzu'l-murbi' şerhu Zâdi'l-mustakni'*. thk. Hâlid b. Alî el-Meşîkah vd. 3 Cilt. Kuveyt: Dâru Rakâiz, 1438.
- Behûtî. *Keşşâfu'l-kînâ' 'an metni'l-İknâ'*. 6 Cilt. Beyrut: Âlemu'l-Kütüb, 1403/1983.
- Bennett, W. H. "Sin (Hebrew and Jewish)". *Encyclopedia of Religion and Ethics*. ed. James Hastings. 11/556-560. Edinburgh: T&T Clark, 1908-1926.
- Boynukalın, Mehmet. "Suç". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/353-357. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Buceyrimî, Süleymân b. Muhammed b. Umer. *Tuḥfetu'l-ḥabîb alâ şerhi'l-Ḥatîb*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1415/1995.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu'fî. *el-Câmi'u's-şâhiḥ*. Dimaşk, Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1423/2022.
- Can, Cahit. *Toplumsal İnsanın Evrensel Doğası ve Cinsel Suçlar*. Ankara: Siyasal Kitabevi, 2012.
- Casartelli, L. C. "Sin (Iranian)". *Encyclopedia of Religion and Ethics*. ed. James Hastings. 11/562-566. Edinburgh: T&T Clark, 1908-1926.

- CMK, Ceza Muhakemesi Kanunu (Kanun No: 5271). *Resmî Gazete* 25673 (17.12.2004). 27.12.2025. <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=5271&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=5>
- CMUK/Mülga, 1412 sayılı Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu (Kanun No: 1412). *Resmî Gazete* 1172 (20/4/1929). 27.12.2025. <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=1412&MevzuatTur=5&MevzuatTertip=3>
- Cundî, Halil b. İshâk b. Mûsâ. *el-Muhtasar*. thk. Ahmed Câd. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1426/2005.
- Cuveynî, İmâmu'l-Haremeyn Ebu'l-Meâlî Ruknuddîn Abdulmelik b. Abdillâh b. Yûsuf et-Tâî en-Nisâbü'rî. *Nihâyetu'l-maṭlab fî dirâyeti'l-mezheb*. thk. A. M. ed-Dîb. 1+19+1 Cilt. Cidde: Dâru'l-Minhâc, 1428/2007.
- Cuzâmî, Ebû Muhammed Celâluddîn Abdullâh b. Necm b. Şâs b. Nizâr es-Sa'dî. *'İkdu'l-cevâhiri's-semîne fî mezhebi 'âlimi'l-Medîne*. thk. Hamîd b. Muhammed Lahmer. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1423/2003.
- Çağıl, Orhan Münir. *Umumî Metodoloji Çerçevesi İçinde Hukuk Metodolojisi Dersleri*. İstanbul: Kenan Matbaası, 1949.
- De Coulanges, Fustel. *The Ancient City: A Study of the Religion, Laws, and Institutions of Greece and Rome*. çev. Willard Small. London: Simpkin, Marshall, Hamilton Kent and Co. Ltd, 1916.
- Debûsî, Ebû Zeyd Ubeydullâh (Abdullâh) b. Umer b. İshâ. *Takvîmu'l-edille*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1421/2001.
- Derdîr, Ebu'l-Berekât Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-Adevî. *eş-Şerhu'l-kebîr 'alâ Muhtasarı Halil* (ed-Desûkî'nin hâşiyesi ile birlikte). 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts..
- Dinçol, Belkis. *Eski Önyasa Topluluklarında Suç Kavramı ve Ceza*. İstanbul: Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, 2003.
- Doğan, Erdal. *Hitit Hukuku: Belleklerdeki "Kayıp"*. İstanbul: Güncel Yayınları, 2008.
- Dönmezer, Sulhi-Erman, Sahir. *Nazarî ve Tatbikî Ceza Hukuku*. 3 Cilt. İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım, 1997.
- Düstur*. Tertib-i Sani. 10 Cilt. İstanbul: Evkaf Matbaası, 1328/1928.
- Ebû Dâvûd, Suleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî. *es-Sunen*. thk. Şuayb Arnaût-M. Kâmil Karabelelî. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1430/2009.
- Ebû Zehra, Muhammed. *el-Cerîme ve'l-'ukûbe fî'l-fıkhî'l-İslâmî: el-Cerîme*. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1998.
- Ebû Zehra, Muhammed. *el-Cerîme ve'l-'ukûbe fî'l-fıkhî'l-İslâmî: el-'Ukûbe*. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, ts..
- Ebû Zur'a, Veliyyuddîn Ahmed b. Abdîrahîm b. el-Huseyn el-Kürdî el-Mihrânî. *Tahrîru'l-fetâvî 'ale't-Tenbîh ve'l-Minhâc ve'l-Hâvî (en-Nuket 'ale'l-muhtasarâti's-selâse)*. thk. A. F. Muhammed ez-Zevâvî. 3 Cilt. Cidde: Dâru'l-Minhâc, 1432/2011.
- Ferrâ, Ebû Ya'lâ Muhammed b. el-Huseyn b. Muhammed b. Halef. *el-Ahkâmu's-sultâniyye*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1421/2000.
- Gallas, Wilhelm. "Cezalandırılabilirliğin Temelleri ve Sınırları (Suç Kavramı Üzerine Düşünceler)". çev. İzzet Özgenç. *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 4/1-2 (1994), 305-327.
- Ğazâlî, Huccetu'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî. *el-Vasîf fî'l-mezheb*. thk. A. M. İbrâhîm-M. M. Tâmir. 7 Cilt. Kahire: Dâru's-Selâm, 1417/1997.
- Ğazâlî, Huccetu'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî. *el-Mustaşfâ min 'ilmi'l-uşûl*. thk. M. A. Abduşşâfî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1413/1993.
- Ğazâlî, Huccetu'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî. *Şifâ 'u'l-ğalîl fî beyânî's-şebih ve'l-muḥîl ve mesâliki't-ta'îl*. thk. Hamed el-Kebîsî. Bağdat: Matbaatu'l-İrşâd, 1390/1971.
- Ğaznevî, Ebû Hafs Sirâcuddîn Umer b. İshâk b. Ahmed eş-Şiblî. *el-Ğurretu'l-munîfe fî tahkîki ba'zî mesâ'ili'l-İmâm Ebî Hanîfe*. Beyrut: Muessesetu'l-Kütübi's-Sekâfiyye, 1406/1986.
- Haccâvî, Ebu'n-Necâ Şerefuddîn Mûsâ b. Ahmed b. Mûsâ el-Makdisî. *el-İknâ'*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts..
- Haddâdî, Râdiyyuddîn Ebû Bekr b. Alî b. Muhammed el-Abbâdî. *el-Cevheretu'n-neyyire*. 2 Cilt. Kahire: el-Matbaatu'l-Hayriyye, 1322.

- Hâkim en-Nisâbü'rî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed. *el-Mustedrek 'ale's-Şahîhayn*. thk. M. Abdulkâdir Atâ. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1411/1990.
- Hattâb, Ebû Abdillâh Şemsuddîn Muhammed b. Muhammed b. Abdirrahmân er-Ruaynî. *Mevâhibu'l-celîl fî şerhi Muhtaşarı Halîl*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1412/1992.
- Hobbes, Thomas. *Leviathan*. Oxford: The Clarendon Press, 1909.
- Huraşî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Alî el-Mâlikî. *Şerhu'l-Huraşî 'alâ Muhtaşarı Halîl* (el-Adevî'nin hâşiyesi ile birlikte). 8 Cilt. Bulak: el-Matbaatu'l-Kubra'l-Emîriyye, 1317.
- İbn Abdisselâm, Ebû Muhammed İzzuddîn Abdulazîz b. Abdisselâm b. Ebî'l-Kâsim es-Sulemî ed-Dimaşkî. *Qavâ'idu'l-aḥkâm fî meşâliḥi'l-enâm*. 2 Cilt. Kahire: Mektebetu'l-Külliyâtî'l-Ezheriyye, 1414/1991.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emîn. *Reddu'l-muḥtâr 'ale'd-Durri'l-muḥtâr*. 6 Cilt. Mısır: Şeriketu ve Matbaatu Mustafâ el-Bâbî el-Halebî ve Evlâdih, 1386/1966.
- İbn Arafe, Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Vergammî et-Tûnisî. *el-Muhtaşaru'l-fıkhî*. thk. H. A. Muhammed Hayr. 10 Cilt. Dubai: Muessesetu Halef Ahmed el-Habtûr li'l-A'mâli el-Hayriyye, 1435/2014.
- İbn Ebî'l-İzz, Ebu'l-Hasen Sadruddîn Alî b. Alâiddîn Alî b. Muhammed ed-Dimaşkî. *et-Tenbîh 'alâ muşkilâtî'l-Hidâye*. thk. Abdulhakîm b. Muhammed Şâkir-Enver Sâlih Ebû Zeyd. 5 Cilt. Suudi Arabistan: Mektebetu'r-Ruşd Nâşirûn, 1424/2003.
- İbn Emîrî'l-Hâcc, Ebû Abdillâh Şemsuddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Halebî. *et-Takrîr ve't-tahbîr*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1403/1983.
- İbn Ferhûn, Ebu'l-Vefâ (Ebû İshâk) Burhânuddîn İbrâhîm b. Alî b. Muhammed el-Ceyyânî el-Medenî. *Tebşîratu'l-hukâm fî uşûli'l-aḥkâm ve menâhici'l-aḥkâm*. 2 Cilt. Kahire: Mektebetu'l-Külliyâtî'l-Ezheriyye, 1406/1986.
- İbn Hacer el-Heytemî, Ebu'l-Abbâs Şihâbuddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed es-Sa'dî. *Tuḥfetu'l-muḥtâc fî şerhi'l-Minhâc* (İbn Kâsim el-Abbâdî ve eş-Şirvânî'nin hâşiyeleri ile birlikte). 10 Cilt. Mısır: el-Mektebetu't-Ticâriyyetu'l-Kubrâ, 1357/1938.
- İbn Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Mervezî. *el-Musned*. thk. Şuayb Arnaût vd.45+5 Cilt. Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1421/2001.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd el-Endelûsî. *el-İşâl fî'l-Muḥallâ bi'l-âsâr*. thk. Abdulğaffâr S. el-Bendârî. 11-12/12 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1431/2010.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd el-Endelûsî. *el-İḥkâm fî uşûli'l-aḥkâm*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Âfâkî'l-Cedîde, ts..
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd el-Endelûsî. *el-Muḥallâ bi'l-âsâr*. thk. Abdulğaffâr S. el-Bendârî. 1-10/12 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1431/2010.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Şemsuddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Zuraî ed-Dimaşkî. *eṭ-Ṭuruḳu'l-hukmiyye fî's-siyâseti's-şer'iyye*. thk. Nâyif b. Ahmed el-Hamed. Riyad/Beyrut: Dâru Atââtî'l-İlm ve Dâru İbn Hazm, 1440/2019.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Şemsuddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Zuraî ed-Dimaşkî. *İ'lâmu'l-muvakki'în 'an rabbi'l-âlemîn*. thk. A. Ecmel el-İslâhî. 5+1 Cilt. Riyad/Beyrut: Dâru Atââtî'l-İlm ve Dâru İbn Hazm, 1440/2019.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Şemsuddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Zuraî ed-Dimaşkî. *Zâdu'l-me'âd fî hedyi ḥayri'l-ibâd*. thk. A. Ecmel el-İslâhî vd. 6+1 Cilt. Riyad/Beyrut: Dâru Atââtî'l-İlm ve Dâru İbn Hazm, 1440/2019.
- İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed el-Makdisî. *el-Muḡnî*. thk. A. et-Türkî ve A. M. el-Hulv. 14+1 Cilt. Riyad: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 1417/1997.
- İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed el-Makdisî. *el-Muḡnî*. thk. M. el-Arnaût-Y. M. el-Hatîb. Cidde: Mektebetu's-Sevâdî, 1421/2000.
- İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed el-Makdisî. *Ravzatu'n-nâzır ve cunnetu'l-munâzır fî uşûli'l-fıkh 'alâ mezhebi'l-İmâm Ahmed*. 2 Cilt. Mekke-Riyad/Beyrut: el-Mektebetu'l-Mekkiyye, el-Mektebetu't-Tedmuriyye ve Muessesetu'r-Rayyân, 1419/1998.

- İbn Kudâme, Ebu'l-Ferec Şemsuddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Ahmed el-Makdisî. *eş-Şerhu'l-kebîr* (Muvaffakuddîn İbn Kudâme'nin *el-Muğnî'si* ile birlikte). 12 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1403/1983.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. *es-Sunen*. 2 Cilt. İstanbul: Dâru Sahnûn ve Çağrı Yayınları, 1413/1992.
- İbn Muflih, Ebû İshâk Burhânuddîn İbrâhîm b. Muhammed b. Abdillâh er-Râmînî ed-Dimaşkî. *el-Mubdi' fî şerhi'l-Muknî'*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1418/1997.
- İbn Nuceym, Sirâcuddîn Umer b. İbrâhîm b. Muhammed el-Misrî. *en-Nehru'l-fâ'ik şerhu Kenzi'd-dekâ'ik*. thk. Ahmed İzzuinâyet. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1422/2002.
- İbn Nuceym, Zeynuddîn b. İbrâhîm b. Muhammed el-Misrî. *el-Baḥru'r-râ'ik şerhu Kenzi'd-dekâ'ik* (et-Tûrî'nin tekmiyesi ve İbn Âbidîn'in hâşiyesi ile birlikte). 8 Cilt. Mısır: el-Matbaatu'l-İlmiyye, 1311.
- İbn Ruşd el-Hafid, Ebu'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kurtubî. *Bidâyetu'l-muctehid ve nihâyetu'l-mukteşid*. 4 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1425/2004.
- İbn Teymiyye, Ebu'l-Abbâs Takıyyuddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî. *Şerhu'l-Umde*. thk. A. Ecmel el-İslâhî vd. 5 Cilt. Riyad/Beyrut: Dâru Atââtî'l-İlm ve Dâru İbn Hazm, 1440/2019.
- İbnu'l-Arabî, Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Meâfirî. *Aḥkâmu'l-Ḳur'ân*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424/2003.
- İbnu'l-Humâm, Kemâluddîn Muhammed b. Abdilvâhid b. Abdilhamîd es-Sivâsî el-İskenderî. *Fethu'l-kadîr* (Kâdîzâde'nin *Netâicu'l-efkâr fî keşfi'r-rumûz ve'l-esrâr* başlıklı tekmiyesi, el-Bâbertî'nin el-İnâye'si ve Sa'dî Çelebî'nin hâşiyesi ile birlikte). 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts..
- İbnu'l-Kâs, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ahmed İbnu'l-Kâs et-Taberî el-Bağdâdî. *Edebu'l-kâdî*. thk. H. Halef el-Cubûrî. 2 Cilt. Taif: Mektebetu's-Siddîk, 1409/1989.
- İbnu'l-Munzir, Ebû Bekr Muhammed b. İbrâhîm en-Nisâbü'rî. *el-İknâ'*. thk. Abdullah b. Abdulazîz el-Cibrîn. 2 Cilt. Riyad: Matâbiu'l-Ferazdaki't-Ticâriyye, 1408.
- İbnu's-Salâh, Ebû Amr Takıyyuddîn Usmân b. Salâhiddîn Abdirrahmân b. Mûsâ eş-Şehrezûrî. *Şerhu muşkilî'l-Vasîṭ*. thk. A. H. Ahmed Bilâl. 4 Cilt. Suudi Arabistan: Dâru Kunûzi İşbiliyyâ, 1432/2011.
- Jackson, Sherman A. *The Islamic Secular*. Oxford: Oxford University Press, 2014.
- Jolowicz, H. F.-Nicholas, Barry. *A Historical Introduction to the Study of Roman Law*. Cambridge: Cambridge University Press, 1972.
- Kâdî Abdulvehhâb, Ebû Muhammed Abdulvehhâb b. Alî b. Nasr el-Bağdâdî. *Uyûnu'l-mesâil*. thk. A. Muhammed İbrâhîm Bûrvîbe. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1430/2009.
- Kafes, Veli. "Ceza Hukukunda Mağdurun Zararının Giderilmesi". *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 60/1 (2011), 83-156.
- Kânûn-i Cezâ'nın 200. Maddesinin 19 Rebiulâhîr 1332 Tarihli Zeyl-i Sânisini Muaddil Kararnâme (8 Muharrem 1336/25 Teşrin-i Evvel 1333/25.10.1917).*
- Karadeniz-Çelebican, Özcan. *Roma Hukuku*. Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1986.
- Karâfî, Ebu'l-Abbâs Şihâbuddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdirrahmân. *Envâru'l-burûk fî envâ'i'l-furûk (el-Furûk)* (İbnu's-Şât'ın *İdrâru's-şurûk*'u ve Alî el-Mekkî'nin *Tehzîbu'l-Furûk*'u ile birlikte). 4 Cilt. Beyrut: Âlemu'l-Kütüb, ts.
- Karâfî, Ebu'l-Abbâs Şihâbuddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdirrahmân. *ez-Zeḥîra*. thk. Muhammed Haccî vd. 13+1 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1994.
- Karâfî, Ebu'l-Abbâs Şihâbuddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdirrahmân. *Nefâ'isu'l-uşûl fî şerhi'l-Maḥşûl*. thk. A. Muhammed Muavvad-A. Ahmed Abdulmevcûd. 9 Cilt. Mekke-Riyad: Mektebetu Nizâr Mustafâ el-Bâz, 1416/1995.
- Karâfî, Ebu'l-Abbâs Şihâbuddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdirrahmân. *Şerhu Tenkîhi'l-fuṣûl*. thk. T. A. Sa'd. b.y.: Şeriketu't-Tibâaati'l-Fenniyyeti'l-Muttehîde, 1393/1973.
- Kâsânî, Alâuddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed. *Bedâ'i'u's-şanâ'i' fî tertîbi's-şerâ'i*. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1406/1986.

- Kavak, Özgür. "XV. Yüzyılda Kahire'de Siyaset, Hukuk ve Ahlakı Birlikte Düşünmek: Ali Gazzali'nin Tahrîrû's-Sülûk fi Tedbiri'l-Mülûk İsimli Risalesi". *Dîvân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 39 (2015/2), 103-140.
- Kayrevânî, Ebû Muhammed Abdullâh b. Ebî Zeyd Abdîrrahmân en-Nefzî. *en-Nevâdir ve'z-ziyâdât 'alâ mâ fi'l-Mudevvene min ğayrihâ mine'l-ummehât*. thk. M. Abdulfettâh el-Hulv vd. 14+1 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1999.
- Kazvîni, Zekerîyyâ b. Muhammed (Eser yanlışlıkla Ebû Bekr Cemâluddîn Muhammed b. Abbâs et-Taberî el-Hârizmî'ye nispet edilmektedir). *Mufidu'l-'ulûm ve mubîdu'l-humûm*. Beyrut: el-Mektebetu'l-Unsuriyye, 1418.
- Keith, A. Berriedale. "Sin (Hindu)". *Encyclopedia of Religion and Ethics*. ed. James Hastings. 11/560-562. Edinburgh: T&T Clark, 1908-1926.
- Kelsen, Hans. "The Law as a Specific Social Technique", *What is Justice? Justice, Law, and Politics in The Mirror of Science*. 231-256. Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1960.
- Kelvezânî, Ebu'l-Hattâb Mahfûz b. Ahmed b. el-Hasen el-Bağdâdî. *el-Hidâye*. thk. A. Hemîm-M. Yâsin el-Fahl. b.y.: Muessesetu Ğirâs, 1425/2004.
- Kuliev, Dzhamali Tofikovich. "Преступление согласно исламскому праву: понятие, соотношение с грехом и классификация". *Исламоведение* 12/3 (2021), 89-101 ["Crime under Islamic Law: Definition, Relation with Sins, and Classification". *Islamovedenie* 12/3 (2021), 89-101]. Doi: 10.21779/2077-8155-2021-12-3-89-101
- Langdon, S. H. "Sin (Babylonian)". *Encyclopedia of Religion and Ethics*. ed. James Hastings. 11/531-53. Edinburgh: T&T Clark, 1908-1926.
- MacCulloch, J. A. "Sin (Celtic)". *Encyclopedia of Religion and Ethics*. ed. James Hastings. 11/534-535. Edinburgh: T&T Clark, 1908-1926.
- Mackintosh, H. R. "Sin (Christian)". *Encyclopedia of Religion and Ethics*. ed. James Hastings. 11/538-544. Edinburgh: T&T Clark, 1908-1926.
- Mair, A. W. "Sin (Greek)". *Encyclopedia of Religion and Ethics*. ed. James Hastings. 11/545-556.
- The Laws of Manu*. çev. G. Buhler. Delhi: Motilal Banarsidass, 1964.
- Marzo, Salvatore di. *Roma Hukuku*. çev. Ziya Umur. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1959.
- Mâverdî, Ebu'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî. *el-Ahkâmû's-sultânîyye*, thk. Ahmed Câd. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1427/2006.
- Mâverdî, Ebu'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî. *el-Hâvi'l-kebîr*. thk. A. Muhammed Muavvad-A. Ahmed Abdulmevcûd. 18+1 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1999.
- Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*
- Mevsilî, Ebu'l-Fadl Mecduddîn Abdullâh b. Mahmûd b. Mevdûd. *el-İhtiyâr li ta'lîli'l-Muhtâr*. 5 Cilt. Kahire: Matbaatu'l-Halebî, 1356/1937.
- Michel, Jacques-Henri. *Le Vocabulaire Latin des Institutions Romaines*. Bruxelles: Les Cahiers du CeDoP, 2001.
- Molla Husrev, Muhammed b. Ferâmuz b. Alî. *Dureru'l-hukkâm fî şerhi Ğureri'l-ahkâm* (eş-Şurunbulâlî'nin Ğunyetu zevi'l-ahkâm fî buğyeti Dureri'l-hukkâm' ile birlikte). 2 Cilt. b.y.: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, ts.
- Muslim, Ebu'l-Huseyn Muslim b. el-Haccâc b. Muslim el-Kuşeyrî. *el-Câmi 'u's-şahîh*. Riyad: Dâru Tîbe, 1426.
- Muzenî, Ebû İbrâhîm İsmâîl b. Yahyâ b. İsmâîl el-Misrî. *Muhtaşaru'l-Muzenî* (el-Muzenî'nin *Kitâbu'l-Emr ve'n-nehî* ile birlikte). tsh. A. ed-Dâğîstânî. 2 Cilt. Riyad: Dâru Medâric, 1440/2019.
- Münâkehât ve Müfârakât Karârnamesi (1917 tarihli Hukûk-ı Âile Karârnamesi) Esbâb-ı Mûcibe Lâyihası*.
- Nesefî, Ebû Hafs Necmuddîn Umer b. Muhammed b. Ahmed es-Semerkindî. *Tilbetu't- talebe fi'l-ıştîlâhâtî'l-fıkhiyye*. İstanbul: el-Matbaatu'l-Âmire, 1311.
- Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref b. Murî. *Minhâcu't-tâlibîn ve 'umdetu'l-muftîn fi'l-fıkḥ*. thk. A. K. Ahmed Avd. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1425/2005.
- Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref b. Murî. *Ravzatu't-tâlibîn ve 'umdetu'l-muftîn*. thk. Zuheyr eş-Şâviş. 12 Cilt. Beyrut, Dimaşk, Amman: el-Mektebu'l-İslâmî, 1412/1991.
- On İki Levha Kanunları*

- Pezdevî, Ebu'l-Hasen Ebu'l-Usr Alî b. Muhammed b. el-Huseyn b. Abdilkerîm. *Uşûlu'l-Pezdevî* (Abdulazîz el-Buhârî'nin *Keşfu'l-Esrâr*'ı ile birlikte). 4 Cilt. İstanbul: Şirket-i Sahâfiye-i Osmâniye, 1308/1890.
- Pop, Cristina. "From Fas to Ius and Their Role in Traditio Iuris Romani". *Ius Romanum* 2/2020, 342-359.
- Râfîi, Ebu'l-Kâsim Abdülkerîm b. Muhammed b. Abdilkerîm el-Kazvîni. *el-'Azîz şerhu'l-Vecîz (eş-Şerhu'l-kebîr)*. thk. A. Muhammed Muavvad-A. Ahmed Abdulmevcûd. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1417/1997.
- Reid, J. S. "Sin (Roman)". *Encyclopedia of Religion and Ethics*. ed. James Hastings. 11/569-570. Edinburgh: T&T Clark, 1908-1926
- Remlî, Ebû Abdillâh Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Ahmed b. Hamze el-Menûfî el-Ensârî el-Mısırî. *Nihâyetu'l-muhtâc ilâ şerhi'l-Minhâc* (eş-Şebrâmellîsî ve er-Reşîdî'nin hâşiyeleriyle birlikte). 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1404/1984.
- Revon, Michel. "Sin (Japanese)". *Encyclopedia of Religion and Ethics*. ed. James Hastings. 11/566-567. Edinburgh: T&T Clark, 1908-1926.
- Rhys Davids, T. W.-Rhys Davids, C. A. F. "Sin (Buddhist)". *Encyclopedia of Religion and Ethics*. ed. James Hastings. 11/533-534. Edinburgh: T&T Clark, 1908-1926.
- Roth, Mitchel P. *An Eye for an Eye: A Global History of Crime and Punishment*. London: Reaktion Books, 2014.
- Sandalcı, Sema. *On İki Levha Yasaları*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1993.
- Semerkindî, Ebû Bekr Alâuddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Ahmed. *Tuhfetu'l-fukahâ*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1414/1994.
- Senâmî, Umer b. Muhammed b. Avd. *Nisâbu'l-ihtisâb*. thk. Mureyzen Saîd Mureyzen Asîrî. Mekke: Mektebetu't-Tâlibî'l-Câmîi, 1406/1986.
- Serahsî, Ebû Bekr Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî. *el-Mebsûṭ*. 30 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1409/1989.
- Sharpe, James Anthony. *Crime in Early Modern England 1550-1750*. New York: Routledge, 2013.
- Sîgnâkî, Husâmuiddîn Huseyn b. Alî b. Haccâc el-Buhârî. *el-Kâfî şerhu'l-Pezdevî*. thk. F. S. Muhammed Kânî. 5 Cilt. Riyad: Mektebetu'r-Ruşd, 1422/2001.
- Subkî, Ebû Nasr Tâcuiddîn Abdulvehhâb b. Alî b. Abdilkâfî. *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir*. thk. A. Muhammed Muavvad-A. Ahmed Abdulmevcûd. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1411/1991.
- Suyûtî, Ebu'l-Fadl Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir fî kavâ'id ve furû'î fıkhi's-Şâfi'iyye*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1403/1983.
- Şâfiî, el-İmâm Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs. *el-Umm*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1403/1983.
- Şâtıbî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ b. Muhammed el-Lahmî el-Ğirnâtî. *el-Muvâfaqât*. thk. Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasen Âl Selmân. 6 Cilt. b.y.: Dâru İbn Affân, 1417/1997.
- Şelebî, Ebu'l-Abbas Şihâbuddîn Ahmed b. Muhammed. *el-Hâşiye 'alâ Tebyîni'l-hakâ'ik*. 6 Cilt. Bulak: el-Matbaatu'l-Kubra'l-Emîriyye, 1313-1315.
- Şeybânî, el-İmâm Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Hasen b. Ferkad. *el-Aşl*. thk. M. Boynukalın. 12 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1433/2012.
- Şimşek, Ayşegül. *Hanefî Mezhebinde Zalim İmama İtaat-İsyân Tartışmaları ve Bağlı Literatürü (H. 6./M. 12. Yy.a Kadar)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023.
- Şinkîtî, Muhammed b. Muhammed Sâlim el-Meclisî. *Levâmiu'd-durer fî hetki estâri'l-Muhtaşar*. 14+1 Cilt. Nuakşot: Dâru'r-Rıdvân, 1436/2015.
- Şîrâzî, Ebû İshâk Cemâluddîn İbrâhîm b. Alî b. Yûsuf. *el-Muhezzeb fî fıkhi'l-İmâm eş-Şâfi'î*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1416/1995.
- Şîrbînî, Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed el-Hatîb. *Muğni'l-muhtâc ilâ ma'rifeti me'ânî elfâzi'l-Minhâc*. thk. A. Muhammed Muavvad-A. Ahmed Abdulmevcûd. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1994.
- Şîrvânî, Abdulhamîd. *el-Hâşiye 'alâ Tuhfetu'l-muhtâc* (İbn Hacer el-Heytemî'nin *Tuhfetu'l-muhtâc*'ı ve İbn Kâsim el-Abbâdî'nin hâşiyesi ile birlikte). 10 Cilt. Mısır: el-Mektebetu't-Ticâriyyetu'l-Kubrâ, 1357/1938.

- Taliaferro, Charles-Marty, Elsa J. (ed.). *A Dictionary of Philosophy of Religion*. London: The Continuum International Publishing Group, 2010.
- Taner, Fahri Gökçen. *Türk Ceza Hukukunda Cinsel Özgürlüğe Karşı Suçlar*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2017.
- Tarâblusî, Ebu'l-Hasen Alâuddîn Alî b. Halîl. *Mu'înu'l-ḥukkâm fî mâ yetereddedu beyne'l-ḥaşmeyn mine'l-aḥkâm*. Beyrut: Dâru'l-Fîkr, ts.
- Teftâzânî, Sa'duddîn Mes'ûd b. Umer. *et-Telvîḥ ale't-Tavzîḥ li metni't-Tenkîḥ (et-Telvîḥ ilâ keşfi ḥaḳâ 'îkî't-Tenkîḥ)*. 2 cilt. Mısır: Matbaatu M. Alî Sabîh ve Evlâdih, Mısır 1377/1957.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (Yezîd). *el-Câmi'u's-şâḥîḥ*. thk. A. M. Şâkir vd. 5 Cilt. Mısır: Şirketu Mektebe ve Matbaati Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, 1375/1305.
- Toroslu, Nevzat. *Cürümlerin Tasnifi Bakımından Suçun Hukuki Konusu*. Ankara: Savaş Yayınevi, 2019.
- Tosun, Mebrure-Yalvaç, Kadriye. *Sumer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2002.
- Türçan, Talip. "İslam Hukuk Biliminde Şer'îlik Kavramı". *Arayışlar - İnsan Bilimleri Araştırmaları*- 3/5-6 (2001), 69-88.
- Türçan, Talip. "İslâm Hukukunda İki Farklı Geçerlilik Alanı: Kazâî ve Diyânî Hüküm Ayırımı". *İslâmî Araştırmalar* 19/1 (2006), 159-167.
- Türçan, Talip. *Devletin Egemenlik Unsuru ve Egemenlikten Kaynaklanan Yetkileri -İslâm ve Batı Hukuk Düşüncesi Bağlamında Bir İnceleme-*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001.
- Türçan, Talip. *İslâm Hukuk Biliminde Hukuk Normu -Kavramsal Analiz ve Geçerlilik Sorunu-*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.
- TCK, Türk Ceza Kanunu (Kanun No: 5237). Resmi Gazete 25611 (12.10.2004). 27.12.2025. <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=5237&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=5>
- Türkoğlu, Halide Gökçe. *Roma Hukukunda Suç ve Ceza*. Ankara: Seçkin Yayınları, 2017.
- Üdeh, Abdulkâdir. *et-Teşrî'u'l-cinâ 'iyyu'l-İslâmî muḳâranen bi'l-kânûnî'l-vaz'î*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbî'l-Arabî, ts.
- Üçok, Coşkun. "Alman Hukukunun Tarihi Gelişmesine Bir Bakış". *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 7/1 (Mart 1950), 292-321.
- Youngert, S. G. "Sin (Teutonic)". *Encyclopedia of Religion and Ethics*. ed. James Hastings. 11/570-571. Edinburgh: T&T Clark, 1908-1926.
- Zekeriyyâ el-Ensârî, Ebû Yahyâ Zeynuddîn Zekeriyyâ b. Muhammed b. Ahmed es-Suneykî. *el-Ğureru'l-behiyye fî şerḥi'l-Behcetî'l-Verdiyye* (el-Abbâdî ve eş-Şirbînî'nin hâşiyeleri ile birlikte). 5 Cilt. b.y.: el-Matbaatu'l-Meymeniyye, ts.
- Zekeriyyâ el-Ensârî, Ebû Yahyâ Zeynuddîn Zekeriyyâ b. Muhammed b. Ahmed es-Suneykî. *Esne'l-meṭâlib şerḥu Ravzî't-tâlib* (Şihâbuddîn er-Remlî'nin hâşiyesiyle birlikte). 4 Cilt. b.y.: Dâru'l-Kitâbî'l-İslâmî, ts.
- Zerrûk, Ebu'l-Abbâs Şihâbuddîn Ahmed b. Ahmed b. Muhammed b. İsâ el-Burnusî el-Fâsî. *Şerḥu Zerrûk 'alâ metni'r-Risâle li'bni Ebî Zeyd el-Ḳayrevânî*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1427/2006.
- Zeylaî, Ebû Muhammed Fahrduddîn Usmân b. Alî b. Mihcen b. Yûnus es-Sûfî el-Bârîi. *Tebyînu'l-ḥaḳâ 'îḳ şerḥu Kenzi'd-deḳâ 'îḳ* (eş-Şelebî'nin hâşiyesi ile birlikte). 6 Cilt. Bulak: el-Matbaatu'l-Kubra'l-Emîriyye, 1313-1315.
- Zurkânî, Ebû Muhammed Abdalbâkî b. Yûsuf b. Ahmed el-Vefâî. *Şerḥu'z-Zurkânî 'alâ Muḥtaşarı Ḥalîl* (el-Bennânî'nin *el-Fetḥu'r-rabbânî*'si birlikte). 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422/2002.